AUGUSTIN KRISTIĆ

K R E Š E V O

JEDNO SREDOVJEČNO SREDIŠTE BOSANSKE HRVATSKE

19774

MALA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
1842 O 100 GODIŠNJICI MATICE HRVATSKE 1942
U PRVOJ GODINI OBNOVLJENE
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

KOLO VI. — SVEZAK 36.

AUGUSTIN KRISTIĆ

KREŠEVO

JEDNO SREDOVJEČNO SREDIŠTE BOSANSKE HRVATSKE

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

AUGUSTIN KRISTIĆ

KREŠEVO

OBRTNI, GRAĐANSKI I NARODNI ŽIVOT

ZAGREB 1941

IZDANJE MATICE HRVATSKE

KREŠEVO I NJEGOVA PROŠLOST

Staro rudarsko mjesto K r e š e v o, nekad bogato i prometno, ubrajano čak i među »stolna mista« bosanskih kraljeva, danas je tek siromašan i napola pust gradić, zabačen i zaboravljen od svijeta. Svojom nepomućenom tišinom, svojim izrazitim bosanskim koloritom i svojim romantičnim smještajem u krilu šumovitih planina bosanskog rudogorja Kreševo ima neodoljiv čar za putničara, željna ljepote prirode Božje, i za gradskog čovjeka, koji bježi iz bučne vreve u blagi mir zamrlog mjestanca, mir, doličan mjestu, koje leži u sjeni preko pola tisućljeća starog franjevačkog samostana i nijemih razvalina nekad ponosnog kraljevskog grada.

Samo Kreševo stislo se u usku dolinu rječice Kreševčice, u koju hitro teku bistri potoci ispod gorskih kosa Mehoršja (1195 m), Inča (1318 m), Čubrina (1097 m) i Visočice (1531 m). Preko Visočice vezane su ove planine za razvodno gorje jadranskog i crnomorskog riječnog sustava: Visočica se naime drži pitome Bitovnje (1700 m), po kojoj pasu tisuće bijelih ovaca; Bitovnja na istoku pruža ruke preko sedla Ivan-planine moćnom masivu Bjelašnice (2067 m), a na sjeverozapadu preko šumovite Pogorelice Zec-planini (1937 m) i Vranici

(2107 m). Ispod posljednjih dviju gora izviru zlatonosni potoci, koji su u rimsko doba pružali mogućnost upravitelju pokrajine Dalmacije, da dnevno u Rim šalje po 50 funti zlata, kako to izvještćuje Plinije. S drugu stranu Visočice teku Crna i Bijela rijeka, koje, sjedinjene pod imenom Lepenice, primaju Kreševčicu kraj poznatog lječilišta Kiseljaka. Sav taj pitomi i lijepi kraj, kojemu je središte Kreševo, raskošno obdaren mnoštvom živih voda i prostranih šuma, odvajkada je bio na glasu radi bogatih nalazišta raznolikih vrijednih ruda, koje su stoljećima pružale stanovništvu mogućnost rada i života.

Kreševo leži na sjeverozapadu od Sarajeva kao krajnja točka kolskog 56 km dugačkog puta, koji ga preko Kiseljaka veže sa srcem Bosne, Vrhbosnom, nazvanom u tursko vrijeme Sarajevom ili Bosna-Sarajem.

*

Povjesnički je Kreševo vezano na Vrhbosnu, najstariji dio Bosne, makar da se nalazi u g. 1244. spomenutoj župi Lepenici. Znamenita neolitska naseobina Butmir, kao i rimske naseobine Ilidža, Banbrdo, Toplice prema Konjicu i mali »Kastel« u Kiseljaku bile su povezane rimskom cestom, koja je vodila iz doline Lepenice prema Neretvi i Konjicu. Samo Kreševo ima sigurnih spomenika rimske uprave, ali svoje puno značenje dobiva tek dolaskom Hrvata u ove krajeve, da za bosanske samostalnosti postane znamenito rudarsko i trgovačko središte. Kreševo je ujedno bilo ljetna rezidencija bosanskih kraljeva. Kreševom se zapravo

zove sredovječni grad zapadno od franjevačkog samostana, dok se mjesto pod njim nazivalo »Podkreševo« (Sotto Crescevo), jednako kao što je i današnje Visoko bilo sredovječni »Podvisoki«.

Srce Bosne je Bosansko Rudogorje. Njegovi kraljevski gradovi: Kraljevska Sudinska (kasnije Sutjeska), Visoko, Hvojnica i Kreševo bili su središte i prirodna spona cijele Bosne za bosanskih vladara. Uza sve trzavice oko političke premoći raznih plemenitaških porodica i uza sva patarenska previranja ovaj dio srednje Bosne ostaje uvijek hrvatski i katolički. Taj biljeg nosi ovaj dio Bosne i za vrijeme turske okupacije.

Građanski život, rudarstvo i željezni obrt, narodno obilježje jezika, običaja i osjećaja tu u srednjoj Bosni toliko su jasni i vidljivi, da su se oni kroz sve nedaće narodnog života probili i ostali do danas. Posebnu žilavost i hrvatsku osobinu očuvao je gradić Kreševo. To današnje malo mjesto — danas manje nego mnoga sela — živjelo je stoljećima svojim tipičnim obrtničkim, građanskim i narodnim životom. U XIV., a ne u XII. stoljeću, kako pripovijeda Farlati[1]) bilo je Kreševo »snažno krovovima (kućama) i napučenošću, te je obilovalo velikim bogatstvom«. U teškoj borbi s Turcima, kako isti misli, bi uništeno, da se opet nakon nekoliko desetljeća podigne kao obrtno mjesto i da opet

[1]) Illyricum Sacrum, IV. sv., 43.

bude najveće središte željezne industrije, važno ne samo za Bosnu i okolne zemlje, nego i priznato u privredi velikoga turskoga carstva. Zadnja tri vijeka, a možda čak i od turske okupacije bilo je u Kreševu dvije trećine Hrvata katolika i jedna trećina Hrvata muslimana. Životna dinamika Kreševa i njegovih stanovnika bila je jaka i ustrajna, da prebrodi ratni pokolj 1463., udarac bečkoga rata, zlokobnu invaziju Eugena Savojskoga, tri velike kuge, bijes baša i janjičara, te sve elementarne neprilike velike suše i zime, koje su ga trgale od njegovih prodajnih tržišta. Ta vječna borba urodila je jednim kreševskim simbolom i devizom za sve životne prilike: »Boga moli i radi!« To je ispisano na svakoj kući i obitelji Kreševa i okolice, o tome svjedoče tisuće »rupa« (rudarskih jama), to pričaju desetci velikih »majdanskih haodina« i »troske«, to nosi život grada-mjesta, to svjedoči narodni život. Možda je i samo ime mjesta — »Kreševo« — htjelo označiti vitalnost borbe!? Ali borbe očuvanih narodnih pozicija.

Rudarstvo i željezni obrt sa svim svojim sporednim i nužnim obrtima, kao ćumur (ugalj), obrt sepetarstva, kiridžijski posao (konjski prijenos tovara), dobava živeža i sve drugo dalo je Kreševu svoje značenje. To je značenje imao za vrijeme bosanskih kraljeva i za vrijeme turske uprave.

Kada su se Kreševljaci počeli baviti rudarsko-željeznim obrtom? Ništa pisano ni pouzdano nemamo o tome. Pod Mehoršjem stoje i danas dvije jame, koje narod naziva »Velika i Mala Grkinja«, i u narodu ima živa predaja, »da su svuda oko Kreševa kopali rudu Grci i Rimljani«. Jedino znamo,

da je veći zamah u rudarstvo Bosne došao u XIV. vijeku dolaskom Sasa rudara. I od tada ima Kreševo rudarsko i željezno obrtničko veće značenje. Mnogo se raspravlja pitanje Sasa za značenje središta Bosne: Kreševo—Vareš—Fojnica. Iz toga bi neki srpski povjesničari htjeli stvoriti »povijesnu činjenicu«, da su u tom kraju u većini potomci kroatiziranih Sasa. To je ne samo puno zlonamjernosti, nego nije ni istina. Zar je nekoliko desetaka rudara i kovača Sasa, naseljenih pred skoro sedam vjekova po raznim rudarskim središtima Bosne i pomiješanim s domaćim hrvatskim stanovništvom, moglo prema mnoštvu starosjedilaca odigrati tako veliku ulogu?

Da se je i poslovna terminologija zadržala kroz vjekove, tome je pridonio Sulejmanov rudarski zakonik, koji je poprimljen od prvih nosilaca rudarstva — Sasa. Ali osim Sasa radili su u rudarstvu i Dubrovčani, te drugi Dalmatinci, koji nijesu bili sve sami gazde — zakupnici rudnika i »sarafi« (bankiri-mjenjači), nego znatnim dijelom majstori i radnici. Kad se uzmu u obzir povlastice i druge prednosti rudara i kovača, koje su uživali od bosanskih kraljeva i turskih careva, onda se lako shvati, da je narod oko Kreševa, Fojnice, Vareša, Olova i t. d. objeručke primio rudarski posao i brzo napredovao u tome znanju i umijeću.

Dubrovački arhiv bogato je vrelo podataka za sredovječnu bosansku povijest. Iz njega saznajemo, da su u XIV. i XV. vijeku živo radili bosanski rudnici olova, željeza, kositra, bakra, žive, pa i samog zlata. Ipak je glavni proizvod bosanskih rudnika bilo srebro. Samo jednoga dana znala je stići u Dubrovnik karavana s 300 ili 400 konja iz

Bosne, teško natovarenih rudarskim proizvodima. Uz rudnike u Olovu, Srebrenici, Zvorniku i Fojnici bila je na glasu i kreševska okolica: u Deževicama bili su rudnici srebra, a dubrovačka kolonija imala je tu i svog kneza i crkvu; u Dusini se također kopalo srebro; u Kreševu i njegovoj okolici radili su rudnici izvrsnog željeza i žive. Kraljevsko Kreševo postaje kasnije središtem bosanskog željeznog veleobrta. Vjerujemo, da je među onim kovačima svijetlog oružja, koji su u XIV. i XV. stoljeću primani u dubrovačke kovačnice, bio i ne jedan Kreševljak[2]).

*

Posljednju vijest[3]) o važnosti Kreševa za bosanskih vladara imamo u arhivu dubrovačkoga vijeća, koje 29. svibnja 1463. odobrava kraljevu stricu Radivoju Kristiću, da u Dubrovniku kupi 200 libara topovskoga baruta (praha).

Kreševski kraj bio je odvajkada katolički. Već u darovnici bana Ninoslava 1244., najstarijem popisu katoličkih crkava u Bosni, spominje se i crkva sv. Mihovila u Rotilju kod Kiseljaka. (»Rocil in supa Lepenica«)[4])

Znamenit događaj za katoličanstvo čitavog tog kraja i povijest grada Kreševa jest osnutak franjevačkog samostana. Samostan je utemeljen u

[2]) Podatci su vađeni iz Jirečeka, Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879, str. 37, 47—49.

[3]) Truhelka, Dubrovačke vijesti o godini 1463., Glasnik, Zem. Muzeja 1910.

[4]) Smičiklas, Diplomatički zbornik, IV, 239. — Theiner, Monumenta Slav. Mer., I, 297.

Kreševu svakako prije kobne godine 1463., po svoj prilici već koncem XIV. vijeka. Samostani u Kreševu i Fojnici ne nalaze se u popisu redovničkih kuća sinova sv. Franje god. 1378., dok se stariji samostani, kao onaj u Srebrenici, Olovu, Sutjesci i župi Lašvi već spominju.[5]) Premda je kreševski samostan tada već postojao, ne spominje ga izrijekom ni bosančicom pisana povelja Jurja Vojsalića, vojvode Donjih Krajeva i sinovca »počtenog spomenutja mnogo slavnoga gospodina Hrvoja hercega«. Povelja je izdana »pod Kreševom, augusta miseca 12. dan, lita Gospodnja 1434.«. U njoj se obilno spominju franjevci; čak i samu darovnicu u korist plemenitih Jurjevića, piše Vojsalić, »sa vsim tim više pisanim predasmo u ruke gospodina vikara Žuvana i vsakomu vikaru koi vikaru i vsoi bratji fratrom svete crkve katoličanske vire rimske reda svetoga Franciška, da ih oni čuvaju«.[6])

Kralj Stipan Tomaš, okružen sjajnom svitom velmoža, potvrđuje 3. rujna 1444. »u slavnom dvoru kraljevstva mi, u Kreševu« stare dubrovačke »uvite i zakone i slobodštine« za trgovanje i kopanje ruda po Bosni na molbu poklisara Dubrovačke Republike Nikole Žurgovića i Marina Rastića.[7])

Kreševski samostan preživio je neoboren propast Bosne 1463. Kasnije, 1521. ili 1524., stradao je i bio srušen od okupatora. Doskora se opet podiže uz veliku muku i trošak.

Malo vremena nakon »f e t h a«, osvojenja Bosne po Turcima, bilježe povijesni dokumenti skoro po

[5]) Jelenić, Kultura i bos. franjevci, I, 37.

[6]) Miklosich, Monum. serb. 379.

[7]) Spom. djelo, 427.

svim krajevima Bosne, jednako u gradu kao i na selu, pojavu muslimanskog elementa. Očito je, da se tu velikom većinom radi o pripadnicima »Crkve bosanske« ili, kako ih dubrovačka vrela zovu, patarenima, koji prigrliše islam. Sačuvane su nam isprave i sudski spisi iz prvih godina XVI. stoljeća, u kojima se pojavljuju muslimani iz okolice Fojnice i Kreševa kao svjedoci. Tome se ni malo ne čudimo. Patarena ili »dobrih Bošnjaka« bilo je u tom kraju mnogo. Svjedoče nam za to brojne sredovječne, u većini patarenske nekropole, a i selo Djedin Dô u kreševskoj okolici kao da nas podsjeća na djeda, vrhovnog starješinu bosanske Crkve. U početku bilo je više muslimana u Kreševu nego u Fojnici, koja je dulje sačuvala svoj čisto katolički karakter. To je valjda bilo uzrokom, da je sjedište političke vlasti bilo u Kreševu, odakle je kasnije preneseno u Fojnicu. Još ferman sultana Ibrahima iz 1639. govori o »Fojnici u kreševskom okružju u sarajevskoj pokrajini«.[8])

Biskup Maravić navodi, da je 1655. bilo u Kreševu 40 muslimanskih i 23 katoličke kuće,[9]) *ako se prepisivaču dokumenta Fermendžinu nije omaklo pero. U Kreševu su tada bili rudnici zlata, srebra i žive. Maravićeva vijest, premda iznenađuje i ne mora se odnositi na sam grad nego i na njegovu okolicu, odgovara ipak istini. Maravić je više puta bio u Kreševu. Tu se odigrao i njegov ne baš odviše kanonski pravilan izbor za provincijala Bosne Srebrne s pomoću prijatelja muslimana.*[10]) *— Biskup Ogranić-Olovčić spominje*[11]) *u izvješću 1675. u Kreševu 32 muslimanske kuće, za koje veli, da su u opadanju, jer su muslimani nekad bili raširenі skoro po svemu mjestu. Katolika je bilo u samom gradu 816, a na selima oko 800. Sada se već u mjestu počinju muslimanske kuće okupljati u posebnu mahalu, kako je to i danas slučaj. Biskup Delivić, sâm rodom Kreševljak, 1737. veli, da muslimani (30 kuća i džamija) stanuju na okupu i odijeljeno od kršćana s onu stranu rječice; među katoličkim kućama (228 njih) samo je jedna muslimanska: zgrada »subaše«, predstavnika preostale turske vlasti u mjestu.*[12]) *U kreševskim selima nije bilo mnogo muslimana.*

Biskupski izvještaji složno ističu, da u kreševskom kraju nema grčkoistočnjaka. Fra Nikola Ogranić-Olovčić smatra to čak i posebnom milošću Božjom. Zbilja je to i bila za njega posebna milost, jer mu je Providnost odredila, da padne od dušmanske ruke pravoslavnog hajduka na Božić 1701. u Đakovu. Utjecaj katolicizma u kreševskom kraju bio je tako jak, da su gdjekada i rijetki grčkoistočni doseljenici znali prigrliti »rimsku vjeru«, dok se redovito asimilatorski proces u drugim krajevima razvijao u protivnom smjeru.

Kreševo je bilo jedno od znatnijih središta bosanskog katoličanstva. U njemu je mnogo puta sjedište bosanskog biskupa ili barem apostolskog na-

[8]) Nedić, Stanje redodržave Bosne Srebrne, 29.
[9]) Acta Bosnae, 477.
[10]) Fermendžin, Chronicon observ. prov. Bosnae Argentinae, 35—36. — Božitković, Kritički ispit popisa bos. vikara i provincijala, 69.
[11]) Starine, sv. 36, str. 141.
[12]) Jelenić, Spomenici kulturnog reda franjevaca Bosne Srebrne, Mostar 1927., str. 35.

mjesnika (vikara), koji upravlja Bosnom. Istina, nema ni govora o »biskupu grčkog obreda u Kreševu« Vilimiru Vladmiroviću za bosanske samostalnosti, kojega izmisli častohlepni falsifikator fra Luka Vladmirović, da po običaju vremena, makar i lažnim sjajem, zaogrne prošlost svoga koljena. Ali zato stoluju u Kreševu pravi biskupi, obično rodom Kreševljaci: fra Blaž Kovačić, koji se utopi u plahovitoj Drini 1551., bježeći pred turskom potjerom; fra Mato Delivić († 1741.) i fra Augustin Botoš-Okić iz Kojsine († 1791.), oba sahranjena u kreševskoj crkvi; fra Marijan Bogdanović († 1772.), koji umrije prije biskupa, kojemu je trebao biti nasljednikom; borbeni Ogramić-Olovčić, koji je toliko zavolio tihi kreševski kraj, da je na Orašku, 3/4 sata daleko od Kreševa, sagradio sebi i malu rezidenciju. Niz je to mučenika i boraca, kojima, uz njihove suradnike, katolicizam u Bosni, a po njemu i hrvatstvo, vrlo mnogo duguje.

Oci kreševskog samostana upravljali su s više župa u Bosni, koje čine samostansko područje. U XVII. stoljeću na to područje osim uže okolice s Neretvom (konjički kraj) spadaju u sjevernoj Bosni župe Dubica, Zablaće kod Derventa i tri dana hoda prostrani Maglaj. Bečki rat je uništio većinu tih župa. Zato se na drugom kraju kreševskom području pripoji sva Hercegovina do Neretve, jer je turska vlast branila pristup na svoje zemljište franjevcima iz samostana u mletačkoj Dalmaciji. Nakon odcjepljenja Hercegovine od bosanske provincije (1844.) gubi Kreševo svoje župe na jugu. Neki hercegovački franjevci ostaju u Bosni, u Kreševu, među njima i hrvatski Homer fra Grgo Martić, koji ondje i umire (1905.). Kreševskom području preostaju samo župe u najbližoj okolici samostana, odijeljene od same matice u Kreševu. Takve su: Banbrdo (Lepenica), osnovana 1856.; Neretva (Podhum), obnovljena 1820.; Kiseljak, odcijepljena od Banbrda 1876.; Sarajevo (do uspostave hijerarhije 1881.), kojim su u starini upravljali oci visočkog, a od Karlovačkog mira 1699, kreševskog samostana; konačno žepački kraj, za kreševske brđane već »Posavina«, podijeljen 1854. na župe Osovu i Ponijevo (Novi Šeher).

Kreševo je oduvijek bilo ponosno na svoju crkvu sv. Katarine, djevice i mučenice. Po njoj je Kata najraširenije i najomiljelije ime u Kreševu. U okolici Kreševa bilo je više crkava, koje 1737. spominje Delivić, koji se mnogo zanimao za starinu. U Deževicama je prije Turaka postojala davno zaboravljena crkva sv. Jelene. Sada je tamo župa i crkva Sniježne Gospe, nadaleko poznato prošteniште gornje Bosne. U Crkvenjaku, koji još 1675. naziva Ogramić Crkvišćem, bila je crkva sv. Vida. U Neretvi su još za Delivića bile dobro sačuvane ruševine četiriju crkava. Sačuvala se čak 500 godina stara uspomena na posjede bosanskog biskupa, zabilježene u darovnici Mateja Ninoslava, velikog bana bosanskog iz g. 1244.

Kreševo je uvijek davalo dosta misnika. Tu stoji stara fratarska škola, u kojoj se spremaju »dijaci«, da pođu na bogoslovske nauke u inozemstvo i izuče za »ujake«. Od 1847. radi i škola za vanjsku mladež. Školu preuzimaju nakon 1878. austrijske vlasti i pretvaraju u državnu osnovnu školu.

O katoličkom životu u Kreševu imamo pouzdane statistike u biskupskim izvješćima kroz zadnja tri vijeka.

Baličević-Visočak nalazi 1600. u župi Kreševo oko 2000 vjernika.

G. 1655. ima po Maraviću u 5 župa kreševskog područja 700 katoličkih kuća i 5600 duša. Ne navodi broja vjernika u samoj kreševskoj župi, dok su u gradu 23 katol. kuće.

Ogramićevo izvješće g. 1675. nalazi u gradu 816, a u cijeloj župi, s Neretvom, preko 1600 duša.

Iz Delivićeva opisa g. 1737. izlazi, da se Kreševo nije bilo iselilo za Princa Eugena. Mjesto broji 228 katoličkih kuća sa 1560 stanovnika, sela 1236 duša, Neretva 460, ukupno 3256 vjernika.

G. 1742. broji župa Kreševo po biskupu Dragićeviću[13]*) 314 kuća i 1704 duše. Razlog opadanju razumljiv je. Kuga je morila još i u vrijeme biskupskog pohoda, i biskup čita sv. misu pred crkvenim vratima. Od njega nam je ostao dragocjen, a neobjelodanjen popis svih katoličkih obitelji u Herceg-Bosni g. 1744. u arhivu rimske Propagande.*

Fra Marko Dobretić[14]*) nalazi 1777. u Kreševu 444 katoličke kuće sa 2211 duša, a tri godine kasnije 482 kuće i 2932 duše.*

Prema austrijskom popisu g. 1879. broji samo Kreševo 353 kuće sa 1469 katoličkih i 242 muslimanska žitelja, a 1910. uslijed iseljivanja 316 kuća (nastanjenih 255) sa 860 katolika i 175 muslimana, cijela župa 1910. ima 2.922 vjernika.

Prema statistici g. 1937. brojila je župa Kreševo 3540 vjernika, a sa od nje odcijepljenim župama 16.022, ne brojeći amo mnoge iseljene rudare, naseljene po rudarskim mjestima u Bosni.

---

[13]) Jelenić, Spomenici, str. 106.
[14]) Spom. djelo, str. 232.

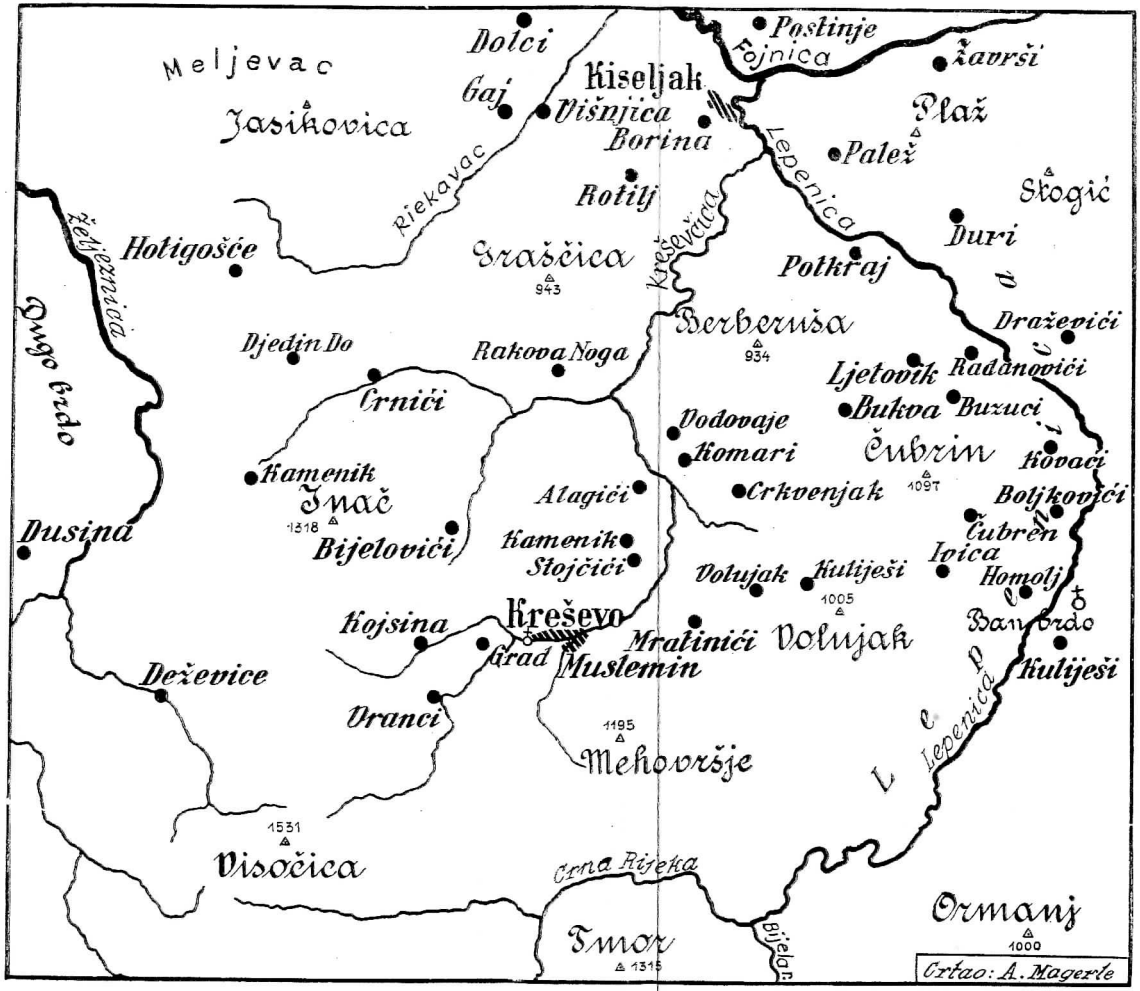

KREŠEVO
i
okolica

I. ŽELJEZNI OBRT

1. Turski rudarski zakoni

Prema objavljenom rudarskom zakonu od Fehima Spahe (Glasnik zemaljskog muzeja, 1913., Sarajevo) jasno vidimo, da se sve rudarsko i željeznoobrtno poslovanje odvijalo prema nekim već ustaljenim propisima Europe. Kako su te propise i zakone amo donijeli Sasi, to se i ovaj zakonik zove »Saski« — »Kanun-Sas«. Taj rudarski zakonik pripisuje sultanu Sulejmanu, koji izda mnoge državne zakone, i nazvaše ga »kanunija« — zakonodavac. Izdan je godine 1536. Kada se uzme, da je Bosna pala 1463., a zakon je izdan 1536., onda se jasno vidi, da gotovo nikako nije bilo većeg zastoja u rudarskom radu. Ovaj rudarski zakonik ima 4 dijela: I. »Majdanski kanun i uredbe« odnosi se na srpske rudnike u Novom Brdu i Kratovu: II. dio zahvaća »Kanun i majdansko nazivlje«, te obuhvaća: Novo Brdo, Kratovo, Sardiko, Janjevo, Žezno, Zablani, Blasici, Trepča, Bosnu, Brvenik i Srebrenicu. Upravo pod tim nazivom »Bosna« — jer na kraju krajeva i Srebrenica je u Bosni! — razumijem ove krajeve rudarstva: Kreševo — Fojnica i Vareš. Ovaj drugi dio zakonika ima vrlo značajnu uvodnu glavu: »Svaki je rov u majdanu

na šestdeset i četiri dijela«, t. j. u svakom su 64. Prije nego se započne kopati rov, onda po majdanskom zakonu, kada koji nemusliman vještak ili inače koji rudar opazi znakove rude, on na to mjesto donese i postavi raspelo, to jest križ. Ljudi, koji hoće da budu u tome dioničari, dođu i uzmu od spomenutog nemuslimana prema svojoj snazi po jedan, po dva ili ako mogu i po više dijelova, i to dozvolom onoga nemuslimana. Za svaki dio daju po jedno akče. Onoga nemuslimana zovu u z b o j n i k, a onima, koji u tome rovu budu dioničari vele »v a r k«. III. dio nosi naslov »Carski kanun i uređenja u majdanima«, dok je IV. dijelu naslov »Stari saski zakon i ljudski običaji majdanski«. Tu su tako zvani detaljni propisi za sve vrste rudokopa i rada, te ima 133 »kanuna« ili paragrafa. Koliku su osobnu slobodu i koja su prava uživali rudari, a prema tome i kovači, vidi se iz »kanuna« 91, 92 i 93. Posebno je važan zadnji »kanun«, 133. On nam kaže, kako se u sudstvu rudarskoga i obrtnoga mjesta — osim svih propisa »šerijata« i »kanunskoga zakona« — vodila osobita briga o narodnom sudu — »saboru« i njegovu »knizu« i »tekliću« (sigurno teklić = glasnik). Taj narodni sud je radio osobito dvaput godišnje: pred Božić i Uskrs, da se sve poslovanje što pravilnije završi. »Kniz« je sa sudom »dobrih ljudi« davao pravorijek. Za te mu se usluge priznaje i nagrada i dužna čast. »Kanun« glasi: »Kad im bude o rođenju Isusovu i o šarenim jajima, to jest o Božiću i Uskrsu razdioba, neka prema rudi daju k n i z u i t e k l i ć u podjelu. Kada bude s a b o r, pa se budu vodile tužbe i parnice o rudničkim stvarima, ko god se osudi, neka dade knizu 16 akči, a tekliću 4 akčeta. Gdje god se preko sedmice proda vino, neka knizu da jedno pende vina. Mesari koliko god zakolju goveda, neka od svakoga daju knizu jezik. Osim toga neka o rođenju Isusovu i o šarenim jajima daju knizu i tekliću čast i peškeš (dar). To je stari kanun«.

Tko je proučio ove sultanske »kanune« i tko je imao prilike i volje da izbliza prouči narodni život ovih brdskih krajeva Bosne i rudarskih mjesta, te kad je usput čuo štošta po narodnoj predaji i znanju, onda lako shvaća, kako su stari bosanski Hrvati kroz stoljeća očuvali svoju djedovinu i svoje gradove i svoj prestiž u rudarskom obrtu. Bili su u neku ruku autonomni. Tu su povlasticu imali i za bosanskih kraljeva kao slobodni građani i obrtnici, a to im je i turska uprava bar zakonski u »kanunima« dala. Uz tipičnu bosansku konzervativnost pridružila se davno razvijena »purgerska« samodopadnost, te je Kreševo dalo tip hrvatskoga građanina Bosne, i kao takav mogao je on i očuvati sve odlike narodnoga obrta, građanskoga života i u sve uklopio žive narodne običaje.

2. P i s a n i t u r s k i s p o m e n i c i o r u d a r s t v u u K r e š e v u

Kreševo se posebno spominje u prvo tursko okupaciono doba u nekim rudarskim ugovorima. Tako se spominju dva ugovora za rudnike Palež i Hotigošće kod Kreševa radi »desetine«, koju je uglavio rudarski emin Mehmed Čelebija, i to iz godine 1550. (958. p. K.), koje su rudnike »rudarski zabit«

Mehmed i »subaša kreševskih rudnika« Balihodža predali »mustafezima« (blagajnicima) turske tvrđave Hodidjeda, a dali su 93 komada srebra u težini od 8520 drama (oka je 100 drama, t. j. 1,20 kg). Srebro je ubrato u Kreševu od »sarafa Luke«. (Od 100 drama srebra kovalo se u državnim kovnicama 420 »akči«). Godine 1769. ima neki Mehmed Iset zakupninu od kreševskih i vareških željeznih rudnika, i on tu svoju polovicu prodaje u podzakup nekom Hasanagi za 1600 groša. — Neki Ahmed Rešid ustupa četvrtinu zakupa istom Hasanagi u godini 1775. za rudnike u Varešu i Kreševu. Tako isto i neki muderiz (učitelj medrese) Ahmed ustupa istom Hasanagi svoju četvrtinu zakupa. Oba daju svoj zakup u podzakup po 1000 groša. — Godine 1770. Hadži Husein, ćehaja carskoga konjušnika, daje svoju četvrtinu zakupnine nekom Muharemagi za 800 groša. — Zapovjednici tvrđava Cazin i Kule Lipte (mostarska oblast) traže, da se naplati majdanski zakup za Kreševo i Vareš za njihove vojnike, koji tamo služe, a to je god. 1768. i 1769.[1] U arhivu fojničkoga samostana (Dr. Matasović: Fojnička regesta — Beograd) spominju se razne majdanske presude i odluke. Tako vezir g. 1565. oslobađa majdandžije u Bosni od danka, koji traže pravoslavni vladike, jer nemaju na to pravo. Vladike su pokušavali nametnuti danak i katoličkim rudarima i kovačima! Drugi je ferman iz 1566. izdan proti vladika, jer su tražili neki posebni danak prigodom ženidbe majdandžija (rudara), te se g.

[1] Glasnik zem. muzeja 1918. — Sarajevo: Muderizović: Bosanski majdani za turske uprave.

1579. opet majdandžije tuže na vladike. Posebno se »Pero, Đuro i Knezović inostranci« (frank) kao rudari tuže na vladiku godine 1615. preko sarajevskoga kadije.

Godine 1758. ima jedna osuda za kreševske rudare »Nikolu, Peru, Vačonga i druge« radi željeznoga majdana u Vidosovićima kraj Kreševa. Sarajevski trgovci Hašim-aga i Glođo i Salih-aga Softić traže u godini 1873. dozvolu i dobivaju pravo, da vade željezo u planini Tmor i Tuhelj kod Kreševa.

Akademik g. Hamdija Kreševljaković iz Sarajeva ustupio mi je nekoliko »sidžila« (sudskih protokola), koje je on našao u arhivu Careve džamije u Sarajevu, zajedno s drugih tridesetak »sidžila«. Broj 391 jest »teskera« (dokumenat) glede kupnje gvožđa »za popravak serhatskih (krajiških) gradova i topova«. Carski ferman naređuje, da se »serhat« topovi poprave, i za to je iz državnog arsenala došao »faljedžija« (majstor topova). Sve, što treba od gvožđa, ima se kupiti za gotove novce. Drugi je spis iz godine 1783., da se nekom Mustafa-baši utjera nakon presude »200 oka sirovog gvožđa od Goše«, a »400 oka od Pave i Kojsine« (kod Kreševa).

Važno je ovdje spomenuti i tu »desetinu« državnoga zakupa za gvožđe. Desetina se davala sa strane turske uprave u zakup posebnicima. Tako zapisnik dražbe za zakup desetine željeza za »fojnički kadiluk« iskazuje, da je ta »desetina« prodana zakupniku za 38.000 groša u godini 1869., a 1871. za 46.000 groša. Još ako pribrojimo srednju zaradu od 50% zakupnicima »desetine« željeza, vidjet ćemo veličinu rada u željeznom obrtu oko Kreševa. Godine 1870. dade fojnički kotar »desetine« u gvožđu

7,036,5 oka (t. j. 9.120 kg), i tada znamo i cijenu gvoždu: Fojnica i Busovača — 115 para, a Kreševo — 144 pare na »oku«.

Posebnu pažnju zaslužuje jedna presuda iz Vijake glede kovačkoga alata, jer je isti običaj vladao svuda po kovačkim mjestima; po njoj kovački i rudarski alat spada na mušku lozu porodice, te ni vlasnici kovačnice nemaju pravo na isti. U godini 1822. »hudžetom« presuđuje sarajevski kadija Ahmet Šerif u sporu katolika Pave, Joze i Mate proti Sulejmana Ruždi eff. i Derviš Salihage, da »kovački alat u oborenoj kovačnici« na vlasništvu istih muslimana pripada Jozi, Mati i Pavi — kovačima. Ovaj »hudžet« je pod brojem 298 arhiva Careve džamije u Sarajevu.

3. Položaj Kreševa — Predmeti, koji su se izrađivali u njemu

Kreševo, grad bosanskih kraljeva, ležalo je[1] u današnjem Kreševskom polju, gdje je ostalo na stotinu »stećaka«, »mašeta« — velikih nadgrobnih kamenova, koje je narod raznio tokom stoljeća za

[1] Ovo Strukićevo mišljenje (Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana, Sarajevo 1899., str. 5—6) ne čini se odviše vjerojatnim, jer bi samo mjesto, staro Podkreševo, bilo udaljeno oko 4 km od kraljevske tvrđe Kreševa, pa ne bi imalo pravo na svoje ime. I ostali Strukićevi razlozi ne stoje s obzirom na smještaj mnogih sredovječnih rudarskih gradova u uskim dolinama i gudurama, i položaj samostana, koji je morao ležati u neposrednoj blizini rudarske naseobine.

gradnju kuća, kreševske crkve i samostana. Jedan je dio propao u današnjem koritu Kreševčice, općenito zvane »Rijeka«, dok je drugi dio »izlaguman« u kamen za cestu. A bilo je krasnih primjeraka grobnoga stijenja od šarenoga mramora iz sela Mratinića. Kraljevski je grad bio na današnjem »Gradu« više današnjega Kreševa, na zajedničkoj padini planina Inča i Lopate. Tamo stoji još davna uspomena na kraljeve: »Kraljevo gumno«, a na Mehoršju »Kraljičino gumno«. Iza propasti bosanskoga kraljevstva Kreševo uzmiče u današnju dolinu. Za jednu jedincatu kuću tvrdi opća narodna predaja, da je od »feta« (osvojena Bosna po sultanu Mehmedu); ona i danas postoji, i po svim izgledima bila je to neka državna zgrada, a za nju znaju, da je bila nekad u posjedu obitelji Bakrač. Ta je zgrada u »Donjem Čelu«, i prema tome taj dio mjesta jest najstarija naseobina današnjega Kreševa. Jedan se dio Kreševljaka odselio u blize Vranke radi blizine rada u rudokopima, kao i zbog blizine željeznih majdana. Tamo su zasebno bili i »klinčari« — kovači čavala od željeza, te su isključivo radili baš taj posao. Kreševo je bila velika radionica konjskih ploča, lemeša, kosa, brava i svega, što je tadašnji željezni obrt radio, osim »peka« i »sačeva«, što je opet bila osobitost Vareša.

Od ruda — osim željezne rudače, koje je bilo u najvećoj količini — kopali su sve rudače: nešto olova, bakra, žive, »hrmze« (auripigmenta i realgara) i pirita (zvanog »kiš«) u prahu za posipanje pisanih listova. Željezo se prerađivalo odmah u mjestu, a tako i živa. »Hrmza« je otpremana u Sarajevo za maloindustrijske i kozmetičke potrebe.

Od olova i bakra nije bilo ni veće ni intenzivnije prerade. Ima narodnih predaja i o ispiranju zlata i srebra uz Kostajnicu i Vrela.

Rudarske je groznice bilo vječno u Kreševu, pa je ima i dan-danas. Svagdje se vide posljedice rudarskog rada kroz stoljeća, sve samo »štolne«, »ajnpruzi«, »šahtovi«, »senkovi« i »rupe«. Ostatci željeznih »rudnica« i »majdana« vide se i danas uz kreševsku Rijeku, deževičku Rijeku, niz Dusinu i u Crnoj Rijeci. Na Zlatarici ispod Lopate vidi se i danas dio nekog velikog jarka — a sigurno joj narod nije uzalud dao ime »Zlatarica«. Kreševski rudarski »udut« (kraj) siže do samog vrha Zecplanine. Tamo su i danas još zaštitna polja Kreševljaka. Dalje niz Gvožđane već spada kraj u fojničku »nahiju« (predio). Rudari, kovači i mali dio »žegara« (koji pale drveni ugalj) bili su isključivo Kreševljaci i Vrančani. Sepete (krošnje) su izrađivala sela Kreševa, a »kirijaši« za prijenos tovara gotove robe ili rude do majdana bili su također seljaci iz okolice, dok su za daljna putovanja dolazili »kramari« i sa strane, osobito iz Sarajevskog polja i Korče.

Treći dio sastavnoga rada u željezu — »kađenje ćumura (paljenje drvenog ugljena) radili su seljaci ovih okolnih sela od Korče i Banbrda prema Crnićima uz Dusinu.

4. Obrtni rad Kreševa

U sklopu željezne proizvodnje bila su tri velika obrta: rudari za rude, a većina za željeznu rudaču, »majdandžije i dimači« za taljenje željezne rudače, te kovači za preradu željeza i napokon »žegari« za izradu drvenog uglja. Žegari nisu spadali u red posebno istaknutih obrta, jer su se »esnafski« (cehovski) razlikovali samo rudari, majdandžije i kovači.

A) Rudari su radili u skupinama zvanim »družine«. Ta se družina nije brojala po broju glava u poslu, nego prema broju »rovova« ili »rupa« na jednom mjestu, gdje su bile manje »rudarske jame«, dok se je samo družina velikoga rudnika ograničavala na jednu jamu. »Rudarski kanun« broj 46 jasno veli: »Kad se iz temelja nanovo otvara rov, valja da bude granica svakoga rova osam kolač a. Jedan od drugog valja da bude izvan osam kolača, jer da se otvara unutra osam kolača nije kanun«. Sve su rudarske jame ili rupe bile razdijeljene na dijelove i znalo se je za to. Pokraj tih su jama bili izgrađeni i »kramovi« za smještaj izvađene rude i za stanovanje ljudi. Tu su bile i naprave »čekrci« za izvlačenje rude iz jama. Neke su družine ostale u uspomeni Kreševa: družina Hrvata, Šerkića, Ribičića i Kujundžića (a ovi su valjda prema svome rudarskom nazivu »kujundžije« i prozvani), jer III. zakon jasno veli: »Kujundžije neka ne budu hrđavi ljudi, nego neka s dobrom voljom vrše svoj radnički posao i nastoje, kako će se ruda iz majdana vaditi.«

Rudarske su družine bile vezane uz posjednike rudnica i majdana, a bilo ih je nevezanih, te su svoju rudu prema ugovoru prodavali. Jedino u traženju i radu oko živine rude i »hrmze« bile su ove rudarske družine samostalne i oslonjene na vlastitu prodaju, razumije se, dajući državnu desetinu poreza.

Najbolju su željeznu rudaču davali rudnici Dusina, Deževica i Babina Ravan, te kostajnički rudnici.

U rudnicima je rad trajao neprekidno od ponedjeljka do subote, a subotom su navečer rudari već bili u Kreševu. Kruh i hranu su im donosili još jedamput sredinom sedmice. Rudarska je družina jela zajedno. Jedan se brinuo oko lonca i pure, te stoga bio pri poslu, od kojega može lako otići. To je bio ili stariji čovjek, koga su htjeli poštedjeti od napora, ili čovjek, koji je bio nespretan za bolje poslove.

Od alata su upotrebljavali »krampe«, »krašnje« (široka i trougla kopačica), motike, trnokope, »kazme«, sjekire i »nadžake« (o jednu stranu oštrica, a o drugu čekić), čekiće, dlijeta, željezne kline, »mace« (velike željezne poluge), »tezgere (drvena nosilica za rudu), maljeve i »šljegnje« (velike željezne čekiće), »ćuskije« (šiljaste željezne poluge), »fenjere« i »lampe« (na ulje, a »fenjeri« na lojanu svijeću), »čekrk« — vitao za izvlačenje rude na lance i na užeta, kapu od kože za vlažna mjesta, te lopate. »Lagumanje«, t. j. nabijanje naboja za rušenje rude obavljali su barutom. »Dizmu«, t. j. drvenu građu udarali su na mjestima, gdje se je jama osipala. Svojim primitivnim radom nisu ni-

kada mogli prodrijeti u »utrobu zemlje« bogzna kako duboko. Rudu su napolju »izabrali«. Vagali su je »kantarom« na »rudnici«, i svaki je kiridžija dobio »raboš« — zapis na komadiću drveta. Raboši su se zbrojili — i račun u redu! Između gazde rudnice i starješine rudarske družine bio je uvijek i ugovor, prema kojem se odbijala »fira« (otpadci).

U terminologiji nisam čuo ništa naročito, što već nije navedeno u »Saskim kanunina«. Jedino Kreševljaci imaju svoj naziv za rudarsku jamu — »rupa«, a za rudare — »r u p a r i«, pak se i danas tako nazivaju »Oberska rupa« ili »kreševski rupari«.

Rad je počinjao rano u proljeće, a završavao bi se pred Božić, prema veličini snijega. Od Božića pa do poklada bili su za rudare, majdandžije i »dimače« (rudničare) dani odmora.

Rudari su bili esnaf — ceh. To su bili pred državnom vlašću, kao i pred crkvenom upravom i u građanskom životu.

B) Kod prerade gvožđa drugi su po redu »d i m a č i« (Kreševljaci ne vele »željezo«, nego isključivo »gvožđe«). To su talioničari. Peć, u kojoj se tali ruda, nazivaju »rudnica«. Ona se uvijek gradi u blizini majdana, t. j. velike kovačnice, koja željezne komade kuje u šipke, a jer obje naprave trebaju jaku vodu za pogon mjehova i čekića, to se one grade uz vodu i potoke. R u d n i c a se izgrađuje u širini 2—3 metra, a u visinu od 5—8 m. Natkrivena je pokretnim krovom, koji je štiti od kiše, malom »sadrmom« (natkrovljem) nad mjestom, gdje teče željezo iz peći. Rad jednog taljenja traje 10

dana, a tome kažu »dimati«. Glavni se majstor zove »dimač« (odatle i prezimena nekih porodica — Dimači), i on ima dva »pomagača«, koji naizmjence trpaju u rudnicu drveni ugalj i rudu. Jednim se »dimanjem«, t. j. radom od 10 dana istali 30 tovara (tovar je 100 oka — 120 kg) i potroši se 300 tovara ćumura. Za to se vrijeme svaka tri dana pušta u pijesak istaljeno željezo. Na tu se vruću masu navrati drveni žlijeb s hladnom vodom. Uslijed razlike u temperaturi željeza izvana i iznutra puca ono u komade, koji se nose u majdan na preradu. Da se dan i noć stalno održi jaka vatra, pušu dva velika mijeha. Tjera ih voda na kolo s »kladom na peraje«. Od alata imaju kod »dimanja« velike čekiće »šlegnje« i »mace« kao poluge. Komad gvožđa, što isteče iz rudnice, zovu »teklac«. Kuda pane, ondje i ostane, pak se zato veli: »Spava kô teklac!« Od krošanja (sepeta) upotrebljavali su za rudnice posebnu vrstu za ćumur. To je bila mjera za 75 oka, a zvala se »podrugnjača«. Dimači i pomagači kao i svi kovači nosili su drvene cipele zvane »cokule«. Jer je dimanje — taljenje vrlo važan posao, koji traži mnogo znanja i opreza, to su dimači povrh plaće primali sedmično ješ »litru« (trećina kg) kave i toliko šećera.

Zimi se nije dimalo. Rad je na dimanju trajao dan i noć bez prekida. Osim željezne rude talili su i željezne otpatke i staro gvožđe t. zv. »furdu« (otpadak). Za taj su rad imali izraz »splaviti«. Komade u pijesku zaostaloga željeza zvali su »rogač«; te su komade ponovno »plavili«. Dimači su s pomagačima u zajednici s majdandžijama bili prvi i najugledniji esnaf mjesta.

Majdani i majdandžije jesu tvornica željeza i njezini radnici. Majdan je velika drvena zgrada kraj jače vode. Tu su u pokretu dva kola. Jedno kolo na kladu pokreće veliki »majdanski čekić«, koji stoji na pokretnoj kladi, a drugo kolo tjera dva mijeha za »majdansko grno« — veliku vatru, gdje se žare veliki komadi željeza. Za prihvaćanje velikih komada gvožđa služe ogromna »majdanska kliješća«. Tako su komadi željeza »potezani« u šipke i »platice«. Rad je bio razdijeljen na »prvoga« i »drugoga majdandžiju«. »Prvi majdandžija« nosio je »majdansku cokulu«, koje je gornji dio preko noge bio izrađen od čvrstoga željeza, da na njemu može podržavati teška kliješta. »Potezanje« se željeza redovito računalo od tovara, no skuplje se je plaćala »šipka« nego »platica«.

Majdandžije i dimače posluživala su djeca od 15 do 18 godina. Donosila su hranu iz Kreševa, a zato su imala pravo da sabiru željezne »rogače«, koje bi im dimači badava istalili, a majdandžije »potegnuli» u šipke.

Kako su majdani i rudnice bili stalna mjesta rada, to su imali kraj sebe čvršće izgrađene kuće na sprat: dolje je magaza od zida za spremu željeza, a gore stanovi za majdandžije i dimače.

Majdandžije su bili najbolje plaćeni majstori. Njihov je esnaf prvi. Kako im je rad bio naporan i težak, to su i »dobro« jeli, osobito »mrsno«, odatle poslovica: »Jede ko majdandžija!«

C) Kovači drže treću granu željeznog obrta u Kreševu. Oni su obrtnici, a u isto doba i trgovci, jer oni prodavaju svoju robu. Kovači se dijele na »pločare«, »otucače« i »klinčare«. Oni izrađuju

konjske ploče i čavle za te ploče. Kovači su najbrojniji esnaf. Kovanje ploča obavljali su u svojim »duganjama«, a »otucači« u svojim »otucanama«. U kovačnici rade dvojica: »majstor — kovač« i »isčija« — pomagač. I u »otucani« mogu raditi dvojica: »otucač« i »nasjecač«. »Klinčar« radi sam oko svojih čavala, tek usput tjera nogom svoj mijeh za vatru.

Kovač kuje ploče u crno, a sjaj i ukras, te potrebnu krivulju i osam rupica daje im otucač. Mjera je od oke, a na broj 40 komada, što čini »teste« sa dva komada sa strane zvane »testebaše«. Tako se i rad plaćao od »oke«.

Pločari i klinčari radili su uvijek bez obzira na godišnje doba. Ukoliko njihovu potrebu za izradu ploča nije moglo podmiriti željezo Kreševa, to bi se češće ono dobavljalo iz Vareša. Isplata rada bila je svake subote do podne, a kreševski su kovači ustavljali svoj rad najkasnije u 10 sati prije podne. Tako su oni stotine godina ranije imali t. zv. »englesku subotu«; povjesnički i pravedno bi bilo nazvati je »kreševska subota«. Nakon svršena rada u subotu bilo je obvezno pranje kovača do pasa i oblačenje »pomisnih haljina«, t. j. ne onih, što se nose svečano — »misnih haljina«.

Rad je preko dana dug. Redovno traje 12 do 14 sati. Prekida se o «ručanicama« i o »užini«. Kovači su smatrali večeru za najglavniji obrok jer — vele oni — »Presit čovjek ne radi!«

D) Sporedni obrtnici u željeznom obrtu bili su »pokovci«, bravari, puškari, »nalbati« (potkivači konja) i nožari. Ovi su obrtnici imali redovito po dvije radionice: »duganju« za kovanje oruđa i

oružja, te »dućan« za dotjerivanje oblika oruđa za razne svrhe. Pokovci i bravari bili su brojno jači od nalbata, puškara i nožara. Pokovci su izrađivali sve vrste poljskog oruđa, te majstorske alate, a »pokivali« su i »nadili« (od nadjenuti — nadostavljati) kovačke alate. Bravari su uz poslove oko brava vršili i poslove oko kavenskih mlinova i drugih sitnih naprava u željezu. Puškari su redovito popravljali puške, a nožari su radili zasebne noževe t. zv. »kreševski nož« — oštar i dug s bijelim drškom — »kamzama« od kosti. Od ovih su radova bile na glasu: kreševske kose, brave i noževi. U većoj je prodaji i ta roba išla na »teste« od 10 komada. Svaki je ovaj obrtnik radio »za sebe«, dok su kovači — »pločari« u većini radili za gazde i poduzetnike. Svi su ovi obrtnici spadali u zajednički esnaf, i tako je Kreševo imalo tri prominentna kovačka esnafa. Svaki je esnaf vodio računa o svome osoblju i o svojoj raspodjeli sirovina. Tu su bile t. zv. »esnaf-baše« — prvi ljudi od ceha. Njihovu su riječ uvažavale i državne vlasti i narod. — Kada se je čulo: »To su rekli ljudi od svoga esnafa!« — bio je pravorijek za sve. Ujedno su prvaci esnafa bili i »ćefili« — jamci za svoje ljude i posao.

5. Rufetske mise i esnafske svijeće

Da su se ovi staleži obrta uistinu dijelili u tri esnafa, imamo potvrdu u samostanskoj crkvi u Kreševu. Tu su još t. zv. »tefteri« — zapisnici čitanih misa, koji nose naslov: »Misse Rufetske«, a u iste su se bilježili veliki blagdani i red sve-

čanih pučkih misa za sva tri esnafa: I. Kovače — dimače i majdandžije, II. »Vignjare« (od viganj — mijeh) — kovače svih drugih željeznih zanata, i III. »Rupare« — rudare. Sačuvana su tri takova teftera: I. od 1820.—1833., II. od 1833.—1873. i III. od 1874.—1918. Dakle ravnu stotinu godina! Ali to je išlo i dalje, jer sam i ja još 1934. pjevao sv. misu za »kovače i rudare«. Sigurno je morala biti i prije godine 1820. ista crkvena cehovska svečanost, jer su redovito franjevci stavljali početak neke crkvene novine u svojim tefterima, a toga ovdje nema. Mora biti još koji takav zapisnik, i prije 1800. godine, ali ga u razbacanoj knjižnici samostana nisam mogao naći. Mise određene za sva tri ova ceha imale su se držati na najveće crkvene blagdane ovim stalnim redom kroz svu godinu:

prva misa »noćna« na Božić — za majdandžije,
druga misa u zoru — za vignjare,
treća t. zv. »velika misa« u 10 sati za rupare.

Uskrs i Duhovi su se slavili tri dana, i u sva je tri dana bila »velika ili pučka misa« u 10 sati gornjim redom. Rudari su imali još nekoliko svečanih misa na Gospine svetkovine, dok je na »Ime Isusovo« bila svečana misa za majdandžije i kovače (t. j. dimače), a na sv. Luciju samo za vignjare. Drugi pak esnafi, kao mesari, terzije (krojači), pekari, trgovci, majstori (dunđeri — tesari) imali su svoje svečane mise na sporedne svece. Dok su seljaci imali svoju »težačku misu« na Novu Godinu i Presveto Trojstvo, to se i ti dani i sveci broje u narodu kao »težački sveci«. Kovači su

slavili kao svog velikog patrona Ime Isusovo (koje se je negda slavilo 14. siječnja), a kao malog patrona sv. Luciju. Rudari su osobito slavili Veliku Gospu — 15. kolovoza.

Zašto u zapisniku piše »rufet«? To je arapska riječ i znači poziv ili neku zajedničku zamisao, te se i u običnom govoru čuje, kad nekoga pitaju bilo o kojem poslu, a u koji se posao ili vrstu ljudi ne razumiju, te se kaže: »Ja nisam od toga rufeta!« Dakle »rufet« i «rufetski« znači isto što i »esnaf«.

Drugi crkveni običaj i njegova javna važnost bile su »esnafske svijeće«. To su bile vrlo debele svijeće u željeznim stalcima, koji su bili postavljeni s desne i lijeve strane glavnoga oltara crkve — do oltara sv. Katarine. Od tih je debelih »esnafskih svijeća« bilo osam komada: dva komada za majdandžije i dimače, dva komada za kovače-vignjare, klinčare, nalbate i otucaše; dva komada za rudare i druge esnafe i zasebno dva komada zvana »težačke svijeće«. Svaki se esnaf brinuo za svoje svijeće, i to svake godine. Te su svijeće gorjele kod njihovih svečanih misa i za vrijeme pokopa člana tog esnafa. Ove su esnafske svijeće gorjele do obnovljenja kreševske samostanske crkve godine 1923., i onda su one prastare željezne okove raskovali u »klanfe« (spone), kao da se ta sjajna narodna starina nije mogla ući u loše obnovljenu crkvu![1]

Ova su dva crkvena običaja spadala obvezno u djelokrug kreševskih esnafa, i za to su uvijek vodili brigu određeni ljudi svakoga esnafa.

[1] Aug. Kristić: Rufetske mise i esnafske svijeće — Franjevački vjesnik — Visoko 1933.

Jedno mi nisu znali reći stari kovači Kreševa, a ti su pomrli u devedesetim godinama života, jer su svi rođeni između 1840.—1852.: da li su kreševski kovači imali svoj »esnafski pir«, kao što su to imali fojnički kovači. Muslimanski su esnafi Sarajeva imali svoje pirove — gozbe, zvane »kušhane«, a i pravoslavci Sarajeva bili su sa svojim esnafom na takvim pirovima. Fojnički kovači, kako mi je pričao pok. Ive Krističević, rođen 1857. u Fojnici, imali su svoj »kovački pir« na Ime Isusovo svake godine u jednoj većoj kući fojničkih kovača. Možda je to bilo i u Kreševu, ali je ovaj običaj zabačen, valjda, kao nezgodan. S tim bi običajem bio upopunjen sav esnafski dekor. Drukčije je sve ostalo u esnafu teklo svojim redom: Majstori su iza tri godine rada potvrdili pred esnafom, da je »pomoćnik« zreo za majstora, i svaki je pokazao svoj rad na licu mjesta: kovač kod ploča, a otucač kod otucanja, drugi opet na bravi, ili kosi, ili nožu. Jedino su majdandžije i dimači radili po više godina u svome poslu, da dobiju ime majdandžije i dimača.

6. Žagari i kramari

Paljenje ćumura (drvenog ugljena) bio je neobično velik posao, zato danas Kreševo i nema velikih šuma. Ćumura je trebalo na stotine tovara za sedmicu, jer su svi radili samo s drvenim ugljenom. Taj su posao oko »žega« radili sposobni ljudi zvani »žegari«. U tome je poslu bilo i nešto Kreševljaka vještih »kađenju žega«, ali samo kod »kađenja«, jer su šumu sjekli šami seljaci. Kako je ćumur bio neophodno potreban, to su se posebničke (privatne) šume zakupljivale, te iz »Kreševskog ljetopisa« iz 1765. znamo, da je katolik-majdandžija Čabrić uzeo u zakup veliku šumu nekoga muslimana u selu Crnići.

Drugi je veći posao bio »kramarenje« ili »kiridžijanje« t. j. prijenos rude, ćumura, gvožđa i gotove željezne robe do raznih mjesta, kao i sam izvoz iz Kreševa. Tu je dnevno trebalo na stotine konja, a morali su se svuda znati računi. Radi toga se nisu kiridžije uzimale pojedinačno, nego je svaka »turma« konja i pratilaca imala svoga «kramara« (vođu). Taj je vodio brigu o svemu: o robi, o ljudima, o konjima, i njemu se isplaćivao sveukupni prijenos. Kramari su redovito dobivali duplikate »raboša« za težinu robe. Oni su bili ujedno i glasnici-vjesnici kao današnje pismonoše. Samo je bila ta razlika, što su se uzimali drugi kramari za rad oko Kreševa, a osobito vrsni i dobri poznavaoci svijeta, propisa i puteva za daljne puteve do Dalmacije, Sandžaka i prema Brodu.

Izraz »kramar« za vođu karavane kiridžija (»ponosnika«) vrlo je star; upotrebljavao se u trgovačkoj Dubrovačkoj Republici već u XIV. stoljeću.

7. Malo brojeva iz kovačkog obrta

Broj majdana nije bio uvijek jednak. Redovito je radilo 5 do 6 majdana u samoj okolici Kreševa. Dusina — Deževice radile su stalno, dok su se mjesta oko samoga Kreševa mijenjala. Ono, što je starim kovačima bilo dobro poznato i za mjesta i za imena, to ovdje navodim:

U Dusini su bila tri vlasnika majdana: Mulla-Merdan, Ahmet-Merdan i katolik Ban; u Lukama kod Dusine četvorica: Zulum, Salčinović i Mulla-Merdan s jednim muslimanom iz Sarajeva po pola; u Lužinama ispod Dusine dva katolika vlasnika majdana: Kovačević Nikola-Zelo, te Čabrik-Buzuk Stjepan, pa Anto i Ivo Kovačević po pola; Deževice imale su dva majdana: jedan Ivana Puljića i Djaka Poljke-Pordusića po pola, a drugi Krake-Čabrića Stjepana i Puljića po pola.

U Kreševu bila su četiri majdana više samog mjesta prema Vrancima, a dva niže niz Kreševsko polje. Posjednici od gornje četiri jesu katolici: Tomić, Kuginovac-Mihačević i Malinovac; od ona dva majdana niz Polje prvi je bio Mulla-Merdana, a drugi Djaka Poljke-Pordusića. Kraj Vranaka u Kostajnici bio je jedan majdan vlasništvo franjevačkog samostana. U Crnoj Rijeci ispod Visočice stajala su dva majdana; u Gornjoj Crnoj Rijeci je posjednik Mulla-Merdan, čiji su majdan kasnije kupili Nikola i Stjepan Buljan. To je uopće zadnji kreševski majdan, koji je radio do godine 1904.

Oko samoga je Kreševa bilo u svemu devetnaest majdana, a radilo ih je uvijek 5 do 6. Svaki je majdan imao i svoju rudnicu — talionicu. Strukić broji 30 željeznih majdana.[1]

Kovačnice za ploče bile su isključivo u Kreševu. Njihov se broj kretao prema vremenu, ali ih fra Ignacije Strukić nalazi do 60 u samom mjestu,[1] dok je uz to bilo 4 do 5 pokovaca, po 2 do 3 bravara, 1 nožar, 2 puškara, desetak klinčara i 2—3 nalbata-potkivača. K tomu su bližnji Vranci uvijek imali oko 20 kovača-klinčara sa svojim duganjama. Kraj svake je kovačnice za ploče bila i otucana sa dva radnika.

[1] Fra Ignacije Strukić: Povjesničke crtice Kreševa — str. 35 .

Jedan dio dusinskoga željeza, koje se u Bosni smatralo najboljim, uzimali su Fojničani za kovanje sabalja. U tome su bili poznati majstori: Osman i Mujo Bodo i katolik Šumanović, dok je Junuzović-Husta Ahmet slovio kao veliki majstor sabalja u svemu »turskome vilajetu« Bosne. On je od dusinskoga željeza skovao top za begovski grad Tešanj. Fojnički puškari: Pero Ambrožić, Anto Kulier, Marko Čapelj i glasoviti puškar Anto Vučićević kovali su također svoje puške od dusinskoga željeza. Posebno duge puške, zvane »šišane«, kovali su puškari muslimani sela Dupovci kod Pazarića, a iste su se odlikovale time što su »vrćene na burmu«, t. j. u nekim pravilnim zarezima kroz cijev, da točnije nose i gađaju. I oni su svoje puške izrađivali od dusinskoga željeza.

Trebalo je podmiriti i veliku potražnju raznih čavala. Taj je predmet bio uvijek potreban. Čavli su se davali uvijek na »oku«, ali tako, da je 1000 komada bilo, recimo, u 4, 5, 6 ili 10 oka. Postojalo je tursko nazivlje: »dort-oka« — 4 oke; »beš-oka« — 5 oka; »alt-oka« — 6 oka i t. d. I konjski su se čavli prodavali na 1000 komada s tom razlikom, da su se davali uvijek na »oku«, ali tako, da je 1000 »ledenjaci« za zimsko doba.

[1] Fra Ignacije Strukić: Povjesničke crtice Kreševa — str. 35.

Dakako, da sav ovaj veleobrt treba shvatiti u duhu onoga vremena, a ljudi nisu imali ni znanja ni poticaja, da bi ga usavršili, i tako se dizao i padao, dok ga ne dotuče velik europski veleobrt, koji već iza godine 1850. nadire preko Save i Dunava.

8. Kovački narodni nazivi

»Majdan« je mjesto i zgrada gdje se izrađivalo istaljeno željezo u šipke te »platice« i »parce« za potrebe kovačkog obrta. »Benat« je ustava, koja zaustavlja vodu i vodi na »žlijeb« u »majdanski badanj«; voda onda pokreće veliko »majdansko kolo« i »majdanske« dvije »mješine«.

»Majdansko grno« je veliko ognjište u samom majdanu, gdje dva mijeha izmjenično pušući žare željezo.

»Majdanski čekić« je veliki čekić za protezanje željeza; nasađen je na veliku kladu, koju pokreće voda.

»Glavina« je vrh toga majdanskog čekića, koji se natiče na majdansku kladu.

»Majdanska klada« je debelo drvo, koje se na željeznim klincima podiže za udarce.

»Majdansko kolo« je obično kolo, koje s pomoću drvenih peraja« na dugoj osovini pokreće majdansku kladu i majdanski čekić.

»Majdanska cokula« je drvena obuća za noge kovača. Jedna je čvrstim željezom povrhu okovana, da majdandžija može na nju nasloniti velika kliješta.

»Majdanska kliješta« jesu vrlo velika kliješta, kojima majdandžija pod majdanom okreće velike komade željeza i izrađuje ih u šipke ili ploče.

»Majdandžija« je glavni majstor u majdanu.

»Majdanski pomagač« je pomoćna osoba majdandžiji.

»Rudnica« je mjesto i zidana zgrada s malim krovom, gdje se tali željezna rudača izmiješana s bukovim ugljenom.

»Teklac« je izliti veliki komad željeza u pijesku, koji se načini, kad se iz rudnice pusti istaljeno željezo.

»Plasa« i »plase« jesu drugi komadi željeza, koji u početku prije teklaca pojedinačno izlaze iz rudnice.

»Platice« su dugi komadi željeza, iskovani u majdanu.

»Dimati« znači vrijeme rada u rudnici (oko 10 dana), za koje se »odima« jedna rudnica, t. j. iskali oko 10 tovara željeza.

»Dimač« je glavni radnik i majstor kod rudnice. Ima dva pomagača.

»Pomagač« nosi drveni ugalj i rudu u rudnicu, te pomaže dimaču kod posla. Njihov je posao trajao dan i noć kroz 10 dana.

»Zapreganj« je kožni zastirač, kojim su se služili svi kovači, da im ne izgore odijela od iskara željeza.

»Cokule« su drvena, na prstima kožom opšivena obuća za sve kovače.

»Duganja« je sama kovačnica, t. j. zgrada, gdje se kuje. U Fojnici to zovu »dućan«.

»Kovač majstor« je glavni radnik izrade ploča.

»Iščija« je pomagač kod kovanja ploča.

»Pokovac« je kovač kosa i drugih alata.

»Para« je plosnata šipka za izradu ploče.

»Svitak« je prvi dio rada ploče.

»Osječak« je drugi dio rada ploče, kad se oblikuje (formira) ploča.

»Grno« je ognjišna šupljina na ozidanu zidu u duganji. Tu gori drveni ugljen. Žari se s pomoću mijeha. Tu se željezo žari i grije.

»Variti« je izvorni kovački naziv za žarenje željeza u grnu.

»Grnica« je komad željeza, na koji dolazi zadnji dio mijeha.

»Mosur« je cijev na mijehu. Kroz nju dolazi zrak i puše u grno.

»Mijeh« ili »mješina« je kožnata naprava za puhanje. Ima i tri »lopara«, t. j. daske. Koža oko njih zove se »mješina« ili »gaće«. Dva lopara, donji i srednji, imaju »vijetlo«, t. j. šupljinu, koja vodi u »mijeh«, pak onda »ručicu«, čijim se potezanjem steže i rasteže mijeh.

»Odžak« je u krovu duganje ozidani prolaz za dim.

»Nakovanj« je veliki željezni komad usađen u panj. Na njem se kuje.

»Nosac« je kraj ili vrh nakovnja, koji ima s obje strane takozvane »nosce«: »plosni« i »obli«.

»Polje« ili »čelo« je travnina nakovanja.

»Korijen« je zadnji dio nakovnja, koji je usađen u panj.

»Panj« je široka hrastova klada usađena u zemlju, kamo se postavlja nakovanj.

»Purija« je šupljina u panju, kuda dolazi nakovanj.

»Grivna« je željezni obruč oko panja. Jedna je grivna u samom panju oko nakovnja. Ona čuva, da se panj pri kovanju ne bi raspukao.

»Korito« je duga drvena posuda za vodu, u kojoj se hlade kliješta.

»Rog« je komad volujskog roga na štapu. Vrh mu je odrezan i šupalj. Njim se grabi voda i gasi oko grna zapaljeni »sćup« ili samo željezo.

Kliješta se kod kovača pločara zovu:

»Osječna kliješta« za osječak;

»Pločarska kliješta« za izradu ploče;

»Màša« su kliješta za vađenje gvožđa.

»Uzvàriti« znači željezo dovoljno zagrijati.

»Ožeg« je na vrhu plosnata željezna šipka. Služi za nagrtanje ugljena u grno.

U kovača pokovca ima mnogo više alata. To je razumljivo, jer je pokovac najveći majstor, koji izrađuje sve »od motike do burgije«. I pokovac majstor ima pomagača. Nakovanj je drugačiji nego u kovača ploča. Nakovanj pokovca ima »plosni« i »obli nosac«, dok kovač ploča ima nakovanj sa oba obla nosca.

Kliješta u pokovca nazivaju se ovako:

»Kukasta kliješta« sa zavraćenim kukama na vrhu;

»Šuplja kliješta« s malim otvorom na vrhu;

»Ušična kliješta« za držanje i kovanje raznih »ušica« na alatu kao: sjekiri, motikama i t. d.;

»Matična kliješta« jesu kliješta za držanje motike ili kose kod kovanja;

»Prosta kliješta« jesu obična kliješta;

»Nakovanjska kliješta« nazivaju se i »majdanska kliješta«. To su ogromna kliješta, kojima se hvataju veliki komadi željeza, kao što su »nakovnji«, »šljegnji« i t. d.

»Menđele« ili »škripe« jesu sprave za stezanje željeza kod turpijanja ili dotjerivanja same alatke.

Pokovac u svojoj kovačnici redovito ima »tocilj«, t. j. malu spravu na kolo za brušenje ili oštrenje alata. Sastoji se od drvenoga kola »ojnoka«; to je kroz kolo pruženo željezo, koje spaja drveno kolo, brus i nogu. Tocilj ili brus je kamen za oštrenje; »noga« je drvena poluga, kojom se okreće tocilj.

Korito s vodom ispod brusa moči brus.

Kako pokovci kuju i drugo oruđe (naš narod veli »alatka« uz stalni naziv »alat« kao skupno ime), to ću navesti tehničke nazive oruđa i njegovih dijelova.

Tako u kose za kosidbu zadnji dio zovu »kurjuk«, »rep« ili »peta«; šipku s kraja kose nazivaju »leđanica« ili »alka«; plosnati dio kose nazivaju »taraba«, »trijeska« i »polje«; onaj ispupčeni komadić željeza na repu ili peti zovu »pupčanica«, a željeznu spojnicu, koja drži kosu za drvo zovu »golotura« i »grivna«. Drvo od kose zovu »kosišće«, a »vršica« je vrh kose.

Sjekira ima ove nazive: gornji dio onoga dijela, što je na drvetu, zovu »kapak«, sav željezni dio, koji se natiče na drvo, zvano »sikirišće«, nazivaju »ušice«, a donji dio, koji siječe, zovu »trijeska«.

Manji se svrdlovi nazivaju »burgije«, a veći »svrdô« i »svrdlovi«. Svrdlovi i burgije bili su u svagdanjoj upotrebi gotovo u većini zanata, pa su

ih pokovci uvelike izrađivali, a nazivali su ih ovako:

»Pijuk« najmanji svrdao za vrlo sitne rupice.

»Burgija« je veći svrdao od pola centimetra.

»Zubačnjak« je svrdao za zupce do i preko 1 cm.

»Jarmenjak« je svrdao za jarmove od 3 do 5 cm.

»Paočnjak« je svrdao za kola, t. zv. »paoce« od kola.

»Tupinjak« je svrdao za bušenje trupine kola.

»Čivijaš« je svrdao za umetanje raznih drvenih klinova, t. j. takozvanih »čivija«, drvenih čavala, a odatle i ono ime za drvenu napravu »čivijaluk«, na koji se vješaju haljine.

»Račvaš« je najveći svrdao i sastoji se iz dva dijela željeznih svrdlova, te služi za vrtanje vrlo velikih rupa.

Druge alate u obradi zemlje zovu motika, trnokop, »kazma«, što može da bude spojeno u jednoj alatki, t. j. na jednu stranu je trnokop, na drugu je stranu kazma; »lemeš« zovu željezni dio na plugu, a »ralo« je onaj plug, koji ore na obje strane, dok i sav uzorani dio njive zove »ralom«: »Ne hodaj po ralu! ili: »Žuti se voda kao ralo«. Željezni nož, koji stoji pred lemešom, zove se »crtalo«; željezo zvano »cimet« drži lemeš s plugom, a »otik« je željezna strugača za skidanje zemlje s lemeša.

Majstorima nazivaju kućne majstore zvane i »dunđeri« i slabije obrtnike iste struke, koje zovu »pojatarima« (naziv doveden od zgrade, koju nazivaju »pojata«, t. j. štala ili kako narod još zove »klanica«). U majstorske alate spadaju:

»Bradva« kratka i vrlo oštra mala sjekira za tesanje krovne daske »kaplame« ili »šindre«. »Tesla«

je čekić s jedne strane za udaranje, a s druge je oštrica za zatesivanje. »Keser« je oštri čekić na obje strane za iskopavanje jama na drvetu. »Kuka« ili »capin« je željezna oštrica za privlačenje velikih drveta. »Šarman« znači strug (njem. Hobel), i on je velik.

Pokovci su izrađivali i neke željezne stvari, koje su se upotrebljavale u mlinu. Mlinove su lučili u »mlin potočnjak« i »mlin riječnjak«. Željezne dijelove za mlinove nazivaju ovako: »paprica« — željezo, što stoji poprijeko u mlinskom kamenu; »sjen« — veza, koja veže kamen s mlinskim kolom; »šiljak« — željezni vrh na mlinskom kolu; »plasa« — željezna ploča, na kojoj se vrti taj »šiljak«; »kobila« je drvena poluga, na kojoj se mlinsko kolo okreće.

Od ribarskog alata pokovci su izrađivali »badlje« ili »ostve«, s kojima su ribari hvatali mladice.

Kovači-pločari nazivali su svoje čekiće ovako: »veliki čekić«, koji služi pomoćniku — »iščiji«; »parenjaš« i »pločarski čekić« je za majstora, koji kuje i dotjeruje ploče.

»Otucač« je kovač, koji dotjeruje ploču u hladnom stanju. U vezi s njime jesu ovi nazivi:

»Otucana« mjesto, gdje »otucač« radi.

»Nasječač« je pomagač, koji ima nasjeći dvije »alke« na ploči i sa strane takozvanu »obrvu«. Otucač ima također svoj nakovanj s jednim noscem od čelika. Rad u dotjerivanju ploče zovu: »prva i druga alka«, »obrva«, »prigladiti« ili »šarati«, »svinuti« i »probiti«. Taj posao rade sjedeći »a la turka«, t. j. svinu noge poda se i jednom rukom drže ploču, a drugom udaraju po njoj. Svoje čekiće zovu:

»Nasjecač« — čekić za prvu i drugu alku.

»Obrvaš« je za izradu male obrve s kraja ploče.

»Pravtac« je čekić, kojim se ploča ispravlja.

»Krajcaš« je čekić, kojim se ploča »krajči« ili »prekrajči«, t. j. usijecaju se crte naokolo ploče.

»Tubalj« je čekić s tubom, kojom se probijaju ploče.

»Zumba« je željezni klin, kojim se probija ploča.

»Murle« je šuplje željezo, koje se podmeće pod ploču, kada se probija.

»Šilo« je željezni klin, kojim se pročišćavaju rupice na ploči. Željezo, koje se izbije iz rupica, zovu »izbojina«.

Izrađene ploče vežu brezovim gužvama po 40 komada u snop, i to nazivaju »teste«. S kraja dolaze dvije veće ploče, koje zovu »testebaša«.

Željeznu prašinu i sitne listiće otpaloga željeza nazivaju »kovačina«. Rabe je za bojadisanje crnoga sukna.

Iz samih naziva vidimo, da su mnogom alatu i oruđu dali obilježje tjelesnih dijelova čovjeka: »čelo«, »obrva«, »obrvaš«, nosac«. To je posve razumljivo, jer je to čovjeku najbliže. Kako čovjeku malo dijete ili pile »pijuče«, tako i najmanji svrdao zove »pijuk«. Treba istaknuti, da su isti nazivi svagdje značili isto, na pr.: »čivija« je drveni čavao, a »klin« ili »klinac« je željezni čavao; »čelo«, »šice«, »trijeska« svuda znače isto. Nadalje, naš obrtnik nije mogao u svome obrtu izvesti ništa veće, niti je mogao što naveliko snovati, jer su okolnosti bile proti njega. Kao takav ne stvara ništa, stoga ni kasnije u željezne tvornice nisu uvedeni naši domaći izrazi, nego su preuzeti tuđi nazivi.

II. GRAĐANSKI ŽIVOT

Naš je narodni život sigurno izražen u našem seljačkom elementu, koji je poljodjelac, ratar, težak i seljak. Ali neizbježivi uvjet i potrebe života, razmjena dobara, obrana života i rada, održanje narodne cjeline i narodnoga područja — stvarali su gradove. Takvi su gradovi bili i Kreševo, i Visoko, i Sudinska, i Lašva, i Jajce, i Dobor, i Soli, i Dubrovnik kod Vareša na području Hrvata bosanskoga kraljevstva.

Biljeg tome građanskom životu nisu dali ni malobrojni Nijemci-Sasi, osim u radnim nazivima, koje je opet Sulejmanov zakonik kao državni dokumenat u životu sačuvao; niti su što mogli unijeti u taj život još malobrojniji Mlječani-trgovci. Vidljiv su biljeg građanskome životu u Bosni utisnuli mnogobrojni trgovci, zakupnici i obrtnici »slovinskoga Dubrovnika«, dakle Hrvati, koji su kroz stoljeća već prekuhali sitne elemente tuđinštine i tako prekuhane donijeli u Bosnu, da ih zdravi hrvatski elemenat Bosne ponovno prekuha u sebi. Tako u tom građanskom životu Hrvata u Bosni vidimo čiste narodne oblike hrvatskoga narodnoga života u svim pojavama životne djelatnosti. Jedino su od svega ostali do danas neki dubrovački izrazi, kao: duganja — kovačnica, cokula — drvena obuća za

kovača, škale — stube, kikara — zdjelica za kavu, gabija — krletka, pljat — tanjur, mačkare — krabulje, podumenta — temeljna greda, — i nabrojio sam gotovo sve od tih tuđica. Ali ne treba zaboraviti, da su i franjevci — učeći po Italiji — nehotičnom uporabom održali nešto od ovih tuđica. Koliko upliva tuđinštine imamo na sjeveru i zapadu u jeziku hrvatskog naroda!?

U poslovnom životu Hrvata u Bosni imali su najveći udio muslimani, jer je velik dio hrvatskog elementa primio islam. Time, što podvlačim u poslovnom životu, hoću reći, da se u narodni život katolika-Hrvata nije uvukla neka orijentalna nutarnja oznaka, jer:

1) vjerski su se obje strane hermetički zatvorile i odijelile;

2) i muslimanski je dio Hrvata u Bosni ljubomorno čuvao narodne odlike: jezik i izgovor ikavice, jurjevske običaje trubljenja s katolicima-Hrvatima, pjesmu uz gusle, igru prstena, »bestilja« (šljivova pekmeza) i još mnogo toga.

Primili smo mnoge tursko-arapske nazive; pa kako da ih ne primimo u toku od 400 godina! A što smo u narodnom odijelu nešto poprimili, to je razumljivo! Stambul je bio centar mode za nas, kao što je za ostale sjevernjake i zapadnjake bio Beč, Pariz, London, Mljeci i Rim. Šumadinci bez obzira vele: naša šumadinska nošnja, a osim »opanaka kljunaša« sve im je tuđe: kapa »šajkača« od austrijskih starih vojnika, džemadan i koparan tursko-arnautski, »gaće« — vrsta švapskih »rajthozna«, te ako tome dodaš šarene čarape s uteg-

nutim kajišima iz naroda — onda je sve rečeno! I bosanski »fes« nije zadro u Bosnu ne znam kada; i on je kao moda došao pred 100 godina, te banjalučki trgovci, i muslimani i pravoslavni, prodavajući Mihovilu Pavlinoviću kape zovu fes — »kapa stambulija«, a narodnu kapu — »harvatka«. I tu se poslovni trgovac pravda sa svojim kalfom![1]) Preparator Zemaljskog muzeja u Sarajevu dajući ondašnje nošnje Bosanske Krajine u svojim figurama, ima pravoslavnoga seljaka iz Krajine s »kapom hrvatkom«, jer ga je on takova u velikom broju gledao oko Banjaluke. Toliko to napisah, da se shvati i ta naša istočnjačka crta. U našem građanskom životu Hrvata katolika vidio sam, da i sâm t. zv. *građanski život* (osim trgovačko-obrtnih uzanca) *ima potpuni narodni karakter. U tom našem građanskom elementu Kreševa, Vareša, Fojnice, Dolca, Jajca, Olova, Tuzle, Hlivna vidim stare slobodnjake i male posjednike stare kraljevske Bosne, koji su uz onaj tipični ponos stare Bosne — »makar se i patili, ama ćemo ime naše kuće i koljena čuvati!« — u svom zatvorenom obiteljskom i plemenskom krugu sačuvali sve osobine narodnoga života.* Analizirajte sve hrvatske krajeve, pak ćete svuda naći više tuđinske primjese negoli u Bosni. Nas je u Bosni ubio — sve od reda i muslimane i katolike — nagli pljusak života i novosti, koje su iza 1850. kao lude letjele u Bosnu, a da o ovom tempu današnjice i ne govorimo! A kad luda djeca razvaljuju djedovinu, onda učine za desetljeće, što neprijatelj ne može za stotinu godina... Ali, da su Hrvati-katolici očuvali bar

[1]) Aug. Kristić: Bosna pod kapom hrvatkom — Napredak — kalendar 1940.

neke položaje po gradovima i da u Bosni imaju nekoliko svojih gradova, koje isključivo naseljavaju, to je povjesnički »plus« za autohtonost bosanskih Hrvata, jer gdje su oni danas po gradovima, tamo su bili i za Kulin-bana, i Tvrtka, i Tomaševića, i Ninoslava. Sarajevo ili Mostar jesu gradovi, koje je osnovao i izgradio novi elemenat uprave — tursko carstvo.

1. Politička uprava Kreševa

Da se shvati život grada Kreševa, nužno je znati, kakva je bila politička uprava grada za vrijeme turske vlade. U prvo vrijeme bio je u Kreševu »rudarski emin«, »rudarski subaša« i »veliki kadija«. Taj je kadiluk svršetkom 17. stoljeća prenesen u Fojnicu, i otada ureduje samo kadija, te odonda ostaje u Kreševu emin. Biskup Bogdanović spominje u svom kreševskom ljetopisu godine 1776. u lipnju ove političke činovnike Kreševa, kojima su franjevci dali ručak u slavu nove crkve i samostana: »kadija, emin, serdar, aračlija i imam (hodža)«. Dakle četiri činovnika, ubrojivši u taj broj i aračliju (pobiratelja poreza), jer je on »arač« zakupljivao od države. Kasnije je bio upravitelj političke vlasti »zabit«.

Kreševljaci su pred vlašću imali *sedam* zastupnika t. zv. »mahal-baše«, t. j. pretstavnike od 7 gradskih četvrti Kreševa. Ti su predstavnici Kreševa išli nekoliko puta i pred vezira u Travnik.

»*Sud dobrih ljudi*« vrijedio je za Kreševo još do pred koji decenij.

2. Podjela grada

Mjesto je izgrađeno u dolini duž vode, koju zovu »Rijeka« i Kreševčica. Ta voda teče kroz Vranke, i tamo je zovu »Vranačka rijeka«. Na lijevoj i većoj strani i jednim dijelom na desnoj strani, nazvanim »Brce«, nastanjeni su katolici, dok su drugi, desni kraj zauzele muslimanske kuće, koje sačinjavaju »Muslimansku mahalu«. Grad se dijeli u tri »Čela«: gornje, srednje i donje »Čelo«, sa sedam prostranih četvrti, većinom nazvanih po tamošnjim obiteljima: Jarića-Kristića, Tomića, Olovčića, Kopića i t. d. Grad ima glavnu ulicu — Čaršiju i sporednu uzduž Rijeke sa desetak uličica, koje vežu obje glavne uzdužne ulice. Tu su dućani i radionice kovača. Nasred grada je »Pazar« — sajmište. Pazar se održavao najprije nedjeljom, kasnije ponedjeljkom, a ovaj se najzad izmijenio sa subotom kao pogodnijim danom za kovače. U ono je vrijeme Kreševo bilo za prodaju žitarica iza Sarajeva drugi grad. Sve se mjerilo »okom«, a žito »kutijom«. Ova je bila željezom okovana, da je nevaljalci ne bi mogli pokratiti i tako davati krivu mjeru. Kreševo je donekle bilo i mjesto opskrbe žitaricama za Neretvu i kraj oko Konjica i Ostrošca.

3. Kuće u mjestu

Kuće su u gradu većinom jednokatnice. Donji zidani dio zvao se »magaza« ili »dućan«. Kod starijih je kuća gornji zid »dizma« s »pleterom« ili samo »dizma« — i to je maltareno. Svaki stan ima redovito ove prostorije: »kuću« (s ognjištem),

veliku sobu, sobicu i »udžeru« (spremnicu). U sprat vode stube — »škale«, a izlaze u »araluk« ili na »divanhanu«. »Kuća« i sobe imaju svoje »dolafe«, »police« i »čivijaluke«, te zemljane peći. »Šišeta« su strop sobe. Sva je kuća popođena. Vrata se zatvaraju na »šćoklac«, osim jakih kućnih vrata, gdje stoji teška kreševska brava. Ta je brava »na pera« s »četverostruko urezanim ključem« — ondašnjim »verthajmom«. Duž velike sobe bile su »ljenke« — tanke i oble duge šipke »ispod greda«, kamo su vješali suknene haljine, dakako nove. Takova je ljenka visjela i na divanhani za sušenje haljina ili vjetrenje posteljine. Ta se ljenka zove i »srg«. »Srg« je u sobi, a vani ljenka. Na tavan vode »ljestve«. Tu se »na pante« vješa meso. Tu je i jedna ili dvije »badže« za vjetreje kuće od dima, i pokretan otvor »komin«.

U »avliji« stoji do kuće »mutvak« — ljetna zidana kuhinja; ako je drvena i napola otvorena, zovu je »sadrma«. Većina kuća ima redovito odmah u blizini staju za krave nazvanu »pojata«. Nužnik mora imati svaka kuća, a smješten je na zgodnu i »sputnu mjestu«.

Sve se kućne prostorije kreče dvaput godišnje, a sama »kuća« i češće. Sva se drvenina »riba« svake subote, a avlija se mete svaki dan, dok se subotom pomete i javni prostor pred kućom, i to samo toliko, koliko zahvaća vlasništvo domaćina.

4. Kućni red

U kuću se ne ulazi u obući, nego se ova izuje pred stubama. Ulazeći u kuću mora se pozdraviti, jer samo »dušmanin ne pozdravlja«. Stariji i ugledniji se odmah nude stolicama, tronozima i »klupama«, a mlađi imaju »s nogu« svoj posao kazati. Najmlađa kći ili nevjesta loži vatru ujutro, jer se počevši od »znanja ložiti vatru« uče kućni poslovi, a onda se ide po redu: kruh, pogača, pita, pranje i t. d.

Za »sinijom« ili »sofrom« jede se redom počam od najstarijega. Ovaj »uzima kašiku« — i to muški s jedne strane, a ženske s druge — i to sve prema starosti. Djeca jedu »obaška« — posebno; za nemir i »prnjkavost« (izabiranje) kažnjavaju se »kašikom po zubima« ili »čankom u glavu« (t. j. nema jela!). Za jelom treba pričati ugodne stvari, »da ne prisjeda obrok«, a po jelu se u kućnom saboru razglabaju kućne brige i poslovi. Gost jede s »kućnom čeljadi« uz starješinu. Ako je kućna zadruga velika, onda gost jede s muškarcima zasebno.

Vrata se ne zatvaraju leđima, već rukom, i to tiho. U govoru se ne smije vikati ni derati — »svak je u svojoj kući car« i »svak se svojim vratima zatvara«. Dan nije za sijela i prela. Muški ne spadaju u ženske razgovore, a »djeci nije mjesta, gdje stariji govore«.

»Kućni red i kućni odgoj« — to je stup na kome se svaki čovjek izgrađuje. »Što Bog i kuća dade, to čovjek nosi kroz život!« »Koga kuća nije okresala, toga svijet ne dotjera!«

U odgoj i kućni red spada i to, »da čovjek ima lijepu riječ«, t. j. način govora. Uz pozdrav »Hvaljen Isus!« treba dodati: »Jesi li se naspavao?« — »Kako si?« — »Šta radiš« — ili »Laku noć — Bog na pomoć!«

Poslove sviđa (vrši) kućni starješina ili po dobi, ili po krvi, ili po izboru. »Domaćica« ili »starješica« ima upravu »majinstva« i sve brige oko odijevanja. Starješina ima sve u kuću donijeti i pribaviti. »Žene ne idu u pazar!« U kućnom dogovoru ima najmlađi muškarac (dakako oženjen) prvi riječ, pa onda na više — neka se uči i misliti i govoriti. Stariji odlučuju. Mlađi prvi pozdravlja, a na putu to čini prolaznik. Pred starijim treba ustati. Odrasli muški i stariji »grle se« u obje strane, a ljubljenje u čelo znak je osobite »milošće«. Najbliži rod žena »grli se« — kad se dugo ne vide, i od žive želje za svojima. Pozdravljanje rukovanjem narodni je pozdrav.

»Preko praga ništa ne prinesi!« temeljno je pravilo kuće, jer »nema kuće, koja se ne dimi«, t. j. nema kuće, u kojoj nema briga i malih nesuglasica. »Kućni je prag najveća planina!« — t. j. tko kuću prezre ili se baci na svoj rod, taj nema više svetinja. Najveće je blago — kuća, obitelj; najljepše ime — »kućenik«, tecilac. Raj je na zemlji — kada se kućna čeljad slaže. »Bog na nebu, car na zemlji, a ja u svojoj kući!« — definira značenje kuće za našega čovjeka.

5. »Ljudski red«

Obaška kućni život i red, ali čovjeku »valja i među ljude ići!« Ljudi — to su poslovi i život, jer su oni nosioci toga. Zato pokraj kućnog reda ima i »ljudski red«: »Stani, ljudski ćemo«; »Jesmo li ljudi?«; »Budi čovjek!« — jer »i stoka ima svoj red«. »Biti pribran među ljudima« nije samo čast, nego se tako i poslovi svršavaju i imetak zarađuje. »Sve s ljudima!« I taj red vlada među ljudima: »Starost se poštuje, a svak će pokazati svoju pamet!« — pak zato: »Ispeci, pa reci!« — »Ko sve zna, taj ništa ne zna!«; i: »Svaki se poso svoga majstora boji!« — zato govori težak o sijanju i oranju, kovač o gvožđu, kasap o mesu, terzija o čohi — suknu, a žene o djeci i loncima. Nije to žensko poniženje, jer »otac hrani, a mati othranjuje (odgaja)«. Pravi čovjek — »čojk« — zna, što će reći i kada će što reći, jer: »Pošalji lude na vojsku, pak sjedi kod kuće i plači!«

U »ljude« se broje samo oženjeni, makar i »obudovili«. »Samac (neženja), je kô vuk!« Oženjeni znaju i za brige i za radosti: »Njiha tuče briga!« — t. j. život. »Ljudi« se biraju u »sud dobrih ljudi«, u »ćefš« (sudski ili općinski uviđaj mjesta i djela); oni su »ćefili« — svjedoci; oni su pretstavnici pred upravnom i vjerskom vlašću. Da mnoge vrline i kreposti mora imati čovjek, to i narod veli: »Nije lako čovjek biti!« i »Nije svak čovjek, što kapu nosi!«

Takav se sastanak ljudi u Kreševu obavljao na »Rijeci« na praznom prostoru »Jaliji«, i to bi se reklo: »Sabrali se ljudi — ima nešto!«

6. Građanski običaji

»Sve ima svoju mjeru!« veli narod, pak sve treba »da je s mjerom!« Zna se »što je svečano«, a što »radno« — dnevno. Obitelji žive zasebno u sklopu rodbinskog plemena po krvi. »Ako je oženio našu kćer (ili sestru), nije oženio našu kuću!« Ali dnevni život upućuje jedne na druge, te se znaju ustaljene iznimke: mlivo, kava, šećer može se pozajmiti, ali meso i »jerišće« ne; haljine i dukati ne pozajmljuju se van kuće, jer »tuđin se ne kiti!« Osim žena ne smije nitko prekapati »sanduke«, a starješina ima ključ od »čekmedže« — drvene blagajne. Mlinovi su »na redove« i znaju se »redari«. »Red« se može ustupiti. Veresija se plaća u jeseni do Božića; na Badnji se dan mora dug očistiti, jer »Ko je dužan, i na Božić je tužan!« Platno se ne pozajmljuje, a »krpež i trpež (strpjeti se) kuću drže!« Što tko od kućnoga suđa treba za svečanosti, to se s veseljem posuđuje. Dan počinje s izlaskom sunca, a s njegovim zalaskom prestaje. Doba dana jesu: ručano, užinsko i doba večere. Dani se dijele: u »svečane« i »radetne«; manje blagdane, u koje se ne rade ženski poslovi, zovu »domišnjaci« ili i »ženski sveci«.

7. Sapun i krušna peć

Ako je istinita ona: »Reci mi koliko trošiš sapuna, pak ću ti reći visinu kulture!« — onda su Kreševljaci odavna pred svim narodima svijeta, pa i Europe. »Safun se vari« upravo od pamtivijeka! U Kreševu se odmah znalo za ono nekoliko

kuća, što su se doselile sa sela. Ti ljudi nisu znali, a niti su »varili safun«. Otkada je taj običaj i od koga su Kreševljaci naučili umjetnost kuhanja sapuna? Tko bi to odgonetnuo? Možda su to naučili od Dubrovčana, a možda i od Nijemaca — Sasa. Jedno se zna, da je velika i bogata mesarska obitelj iz Kreševa — Ćorići — izvozila loj na desetke tovara u Dalmaciju.

Švaka kuća pribire preko godine masne otpatke u posebnu veliku zemljanu »vrčvu«. Osim toga se ostavi sav loj od zaklane »pastrme« (poklana brava ili krava). Loj se nije trošio za jelo, nego ulje i »maslo« (topljeni maslac). Sapun se kuhao prema broju kućne čeljadi i prema potrebi potrošnje u pranju, ali uvijek najmanje po dva kotla. Kreševke, naime, »haljine pare« u lužnici i onda mlate »pratljačama« na »pralu«, te ispiraju i suše. Zimi vole, da im rublje smrzne, jer se tako jače ubijeli i brže suši. Odlike kreševskih žena i »cura« — djevojaka bile su: kuhanje u kući, varenje sapuna, tkanje »postava« — beza i pranje rublja. Svaka se majka ili tetka kradomice »nadvirivala« nad posao svojih kćeri, ali je i »privirivala« i na rad djevojke, za koju se čulo, da s njom »govori« njezin sin ili djever.

Kod ispitivanja žena nisam mogao uhvatiti neke točne mjere u kuhanju sapuna, jer to one znaju »ugatati«. Po prilici je ovaj razmjer: Dvije kutije sitno prosijana bukova luga, nipošto hrastova, jer je »žestok«. Lug se preko rijetko tkane lanene krpe ubaci u »paretiji čabar« i polije vrućom vodom, te se tako dobiva »lukšija«. K tomu se doda 4—5 kg sitnoga kreča u prahu, i to se kuha, a zove se

»zona«. Na to se ubaci, prema veličini kotlova, 10—15—20 kg loja i masnih otpadaka. »Čvarke« daju za nevolju, jer vele, da je od čvaraka crn sapun. Ta se smjesa kuha na »istihanoj vatri« i uvijek miješa. S »miješanjem« se tekućina odiže, i ako već »slîpâ«, i lijepi se uz dasku, tada se »proba« u malim sudićima, kako se »tine«. Ako sapun ne ostaje voden, onda se skida s vatre i stavlja se hladiti, ali hlađenje mora biti lagano. One male probe u sapunu zovu »bublica«, a jer su zgodne i obla oblika, to se zdravo i lijepo naziva »kô bublica«. Iza dan-dva reže se sapun u komade — »kusove« i stavlja se na tavan, da se na zraku suši. Sapun se vari s proljeća, a počinje se trošiti u jesen. Taj su sapun seljaci rado upotrebljavali za mazanje drvenih osovina na kolima.

»Krušna peć« je bila nužna potreba svake kuće, a stajala je redovito pod »sadrmom« u avliji. Te su peći bile nužne, jer su kuće bile zadružne i brojne, a usto je kod svakoga Kreševljaka redovito bilo još i radnika ili težaka na hrani. Kruh se pekao dvaput sedmično. Za peć su se uzimala tanja i suha drva, »koja daju plamen«. Za taj posao treba sve od naćava do lopara: »krušna daska«, »grnjač« (za izgrtanje žeravice), »umljet« — krpa na dugu štapu (namočena je u vodu i njom se po peći pomete lug); — nadalje drvena »krušna lopata«. »Koliko si skuhala?« — »Pet kruha i kolač«, ili: »Sedam kruha i podrug kolač«, ali broj je kruhova uvijek neparan. Jedino se »božićni samunčići« ne broje na komade, nego na peć: Jedna, dvije ili tri peći »samunčića«. Kruh se smije »izvrnuti« jedino zato, da se ohladi, inače je grje-

hota to činiti. Ječam se jeo kao glavni kruh, i on se zvao »kruh«, dok se kruh od pšenice zove »samun« i božićni »samunčići«, jer su manji (od 1/2 do 3/4 kg); od kukuruzna brašna zove se »kukurúza« ili »kuruza«, ali se je ova morala »upolozačiti«, t. j. na večer zakuhati vrućom vodom i na »loparu« potrpana (umotana) »peškirima« prenoćiti, pa tada peći. Slađa je »ispod sača« na ognjištu i samo se drobi u mlijeko, koje se »kusa« kao najzadnje jelo. Zato se veli: »Kukuruza s kiselim mlijekom ima uvijek mjesta i iza bureka!« Na Badnji dan peku se posebno — kao zadnja peć — mala peciva zvana »kovrtanji« — deblji pereci. To su darovi za djecu.

8. Pravni običaji

Pored šerijatskoga propisa, koji je turska carevina protegla i na Bosnu, vlast je priznavala i narodne pravne običaje, te se toga i pridržavala. Kućni se starješina birao ili je nasljeđivao vlast. Kovački se je alat dijelio po braći. Duganja se u djelidbi nije dijelila na žene. Majdan se kao veliko poduzeće dijelio po procjeni, pa tko ga otkupi! Pšenica, grah i suho meso — »pastrma« dijelilo se po braći, a »postav« — platno po udatim ženama. Sestre su se redovito odricale svoga dijela u kući u korist braće. Čini mi se, da je to bio stari narodni običaj ne uzimati dijela u kući, jer su to svi nazivali sramotom. Dio zovu »tal« i »paj«, pa se zato kaže »podijeljeno na pajeve« — na jednake dijelove. Rudarske se jame nisu dijelile po ženskim glavama, osim da su nasljednice bile

same žene. Kod diobe je prvi odabirao najmlađi brat, pak onda redom do najstarijega. »Ženevina« ili »osebina« ne ulazi u opću diobu. Ako mlin ima više »redova«, onda i ženski članovi dobivaju po »red« ili »pola reda«. Maslo i vuna dijeli se po oženjenim parovima. Neoženjena brata i njegov trošak oko pira vade odmah iz opće zajednice i daje mu se, jer je »dužnost kuće« ženiti, a ako je za udaju i sestra, to se i njezina »oprema« odvadi, u koliko nije već prije »opremljena«. Gotovina u novcu se dijeli po glavama.

Na nepokretno imanje »mulk« i »mirije« ima se primijeniti šerijatski propis. Račun se vodi »po debeloj krvi« ili »po muškoj lozi«, a »po tankoj krvi« ili »po ženskoj lozi« tek onda, ako je »kuća razamrla«. Sapun se dijeli po ženama, a tako i kućno posuđe. Vrlo se malo pamti kroz stoljeća, da bi se dioba obavila svađom ili tužbama, »jer to mrtvima kosti potresa«, nego se to čini uvijek u zajednici i zovu se dva najviđenija čovjeka iz rodbinstva ili mjesta, te se najprije razdijele, a onda bude svečani ručak za sve. Muški se izgrle i izljube u čela, oproste se, a onda svak ode sebi na novi rad. Jedino se odmah za diobe izvade novci za »velike mise« — 30 na broju (prema cijeni novca do 30 groša), i to se nosi u samostan, da se te mise čitaju trideset dana uzastopce.

9. Vatrogasna služba

Kreševo, u kojem se radilo željezo, bilo je izgrađeno od drveta, ali povijest ne zna, da je ikad buknula vatra; gorjeli su tek pojedini objekti. Zato su Kreševljaci još davno imali geslo: »Bog čuva Kreševo!«, ali su bili i Božji ljudi s geslom: »Boga moli i radi!« Ipak su za svaki slučaj opreza od vatre imali svoje prastare propise:

a) Kada puše veliki vjetar, ne smiju kovačnice raditi, a u kućama ima se vatra na ognjištu poklopiti »sačom« (željezni poklopac za pečenje kruha i pite).

b) Svi su kovači dužni, da svaki dan vodom ugase vatru na svojim »grnima«.

c) Dužnost je pametnih ljudi, da nadgledavaju svoju kuću, pa i komšinsku, ako se u njoj nalaze malodobni ljudi.

d) Svaka kovačnica ima na vanjskom zidu obješenu *malu kandžu*«, dok veće kuće imaju »velike kandže«. Njima se služe, da razdiru i raskopaju zapaljene krovove.

e) Na državnoj zgradi, zvanoj »Konak«, visjele su dvoje velike ljestve i dvoje »velike kandže« — sve za slučaj vatre.

f) Ako bi buknula vatra, treba da se viče: »Vatra!« ili »Jangija!«, ili da puknu puške. Nato svi odrasli imaju poći s »kandžama« i ljestvama do mjesta požara. Žene imaju ponijeti u kotlovima vodu i dodavati je u »lancu«, t. j. s ruke na ruku onima, koji gase.

Nije se pitalo: »Gdje gori?« — u muslimanskoj mahali ili u katoličkom dijelu Kreševa. Sve je letjelo. Hrabre i požrtvovne su ljude prvaci mjesta sjutradan častili. »Kandže« i ljestve su sjutradan opet bile na svojim mjestima. Zato su i naglašavali pravilo: »Zapreći vatru!« (t. j. natkrij dobro lugom i »sačom«).

10. Drugi obrti i trgovina

Da zaoblimo sliku toga građanskoga života, treba spomenuti i sve druge obrte u Kreševu, jer bez toga ne možemo dati sliku cjeline.

»Hanovi« su nužno potrebni kao konačište za trgovce, strance, kiridžije, kramare i konje. Negda su bila samo dva »hana«, da se kasnije popnu na pet. U »konak« (prenoćište) računa se spavanje i crna kava ujutro. Jelo se računa posebno. Za konje se računa zob i sijeno, ali ne i »konak«, jer oni ostavljaju đubre. »Handžije« su prvotno muslimani, i gotovo redovito »jenjičari«.

»Kafane« su bile dvije: jedna za muslimane, a druga za katolike. Kava se pila na »findžane« — bijele posudice.

»Birtija« — krčma nije bilo do početka 18. stoljeća, nego je neki pravoslavac donosio vino i rakiju od Stoca, i to bi »krčmio« od jeseni do poklada, pa se onda vratio kući. Kasnije je bila jedna krčma, za tim dvije, a onda pet.

Mesari — »kasapi« bili su brojni i bogati, jer se trošilo mnogo mesa. Ponajviše ovčetina, a zimi »pastrma« i »stelja« (čitav brav osušen), »pečenica« (meso bez kosti) i »kavurma« (kuhane džigerice i glava u zamrznutom stanju). U najslađe su meso brojili »bubrežnjak« i »bošer« (prva plećka),

pa »kurjak« (rep uz zadnji komad mesa. Od nogu i glavuša pravili su »pače«, a poslatica je bila »kuljen« (ovčji drob punjen s masnim crijevima i pirinčem, te tako kuhan). »Djevenice« su sušene kobasice od droba i pirinča, a »sudžuka« je kobasica od samoga mesa.

»Terzije« i »abadžije« jesu krojači muškog odijela. Terzije prave odijela od »čohe« (tanko i meko sukno), a »abadžije« od gruboga sukna. Taj su posao obavljala tri katolika i dva muslimana.

Pekara — »ekmekčije« bila su dva katolika, te su pekli samune zvane »okaluci« (od jedne oke), »kaplame« od 1/4 oke, »begovce« — meke samune — od 1/4 oke, i to »ćajije« — četiriti u pola oke, a posebno pecivo jesu »ćureci« — posuti s »ćurekotom« — kimlom.

»Svjećari« su ujedno bili i trgovci na malo. Oni su »salijevali« svijeće od loja, i to dvije vrste: male i velike, te su ih prodavali pojedinačno ili u ondašnjoj trgovačkoj mjeri: dvije male i jedna velika, ili tri male i dvije velike svijeće. Svijeće su bile duge po 15 cm. Komad pamučna konca i kraj njega komadić loja zvao se »fitilj« za razliku od svijeće. Za malu su rasvjetu upotrebljavali »luč«, koji se također prodavao po dućanima.

Trgovci su prvotno bili sami muslimani, a od 18. stoljeća i katolici.

»Apari« su bili mali apotekari, i redovito katolici, te su prodavali travne lijekove i »ape« — pilule. Skupocjene su lijekove mjerili na »bogde« (1 bogda = oko 10 miligrama) .

Duhan se prodavao javno na oku, smola na »kuzlove«, male i velike.

»Krpedžije« — popravljači opanaka i »firala«, »jemenija« — bila su dvojica, jer se obuća kupovala u Sarajevu i u Visokom. Prvi su cipelari dolazili iz Dalmacije u drugoj polovici 19. stoljeća.

»Kujundžije« — zlatari bili su katolici, i uvijek dva do tri u poslu.

Krznenu robu su kupovali u Sarajevu. Jedan je majstor izrađivao tambure i podmirivao domaće potrebe.

III. NARODNI ŽIVOT

Hrvatski narod ima stvaran pogled na svijet, na život i sve njegove pojave. Svemu se u životu i od života nadaj! Nasmijat ćeš se — i zaplakati, zdrav biti — i oboljeti, rodio si se — i umrijet ćeš. I sve je kod naroda dobro, takav je prirodni red — i od Boga je. Ako je filozof sv. Grgur — papa rekao za svu prirodu, da su rude i kamenje »esse« — biti i postojati, za biline »vivere« — živjeti, za životinje »sentire« — osjećati, za čovjeka »intelligere« — razumjeti, to je naš narod na svoj način mudro označio: »Kamen stoji, životinja zna, a čovjek razumije«. U narodnoj filozofiji »i kamen ima dušu, drvo boli, živina pamti«, ali čovjek »po odredbi Božjoj upravlja«. Narod nije ni panteista, ni materijalista. On vjeruje u jednoga osobnoga Boga, ali svakome daje svoje. Ljudi su iz naroda čuli, kako »zemlja diše«, kako »šuma govori«, te vidjeli, kako »životinja plače«, pak zato čovjek, »kruna stvorova na zemlji«, treba da zna, kako će sve upotrijebiti »prema Božjem davanju«. Zato:

a) »Čovjek je blago«. On radi i privređuje. Čovjeku je prvo i najveće blago zdravlje. Prva je odlika čovjeka da bude dobar. Za ovo naš narod nema praznih titula. Narod na skupovima govori:

»dobri ljudi!« Druga je odlika čovjeka rad. Za čovjeka, koji radi, ima narod mnoge izraze: težak, radenik, kućevnik, tecilac, čuvalac, poslenik i domaćin. Uz čovjeka je vezana »kuća«, t. j. porodica. Ona mu je prva svetinja i briga, ona mu je svrha života. »Ko nema kuće, ne zna ni za radost, ni za žalost, taj živi naprazno!«

b) »Zemlja je majka i majčica!« Istina, po nerodici »bude i maćeha«, ali je uvijek »majka!« »Od zemlje smo i u zemlju ćemo!« — »Bog i zemlja sve daju!« — »Zemlju treba milovati«, jer ona veli: »Kako ti meni, tako ja tebi!« Ta je ljubav prema zemlji urodila i nekom pohlepom. Težak veli: »Pravom seljaku nikad zemlje dosta, a lijencu puno i bašča!« Stoga i naš građanin, koji se tokom vremena formirao ili došao u gradove na svoj obrt i u trgovinu gleda da ima »nešto zemljice i kravice«, jer veliko pravilo našega naroda glasi: »Zemlja, ako te pusti i ogladnjeti, ne da ti od glada umrijeti!« Seljak se i jagmi za zemljom; on veli, da je zemlja rekla: »Ko me kupovao, ne znao, kako me je kupio (t. j. brzo ću mu trošak nadoknaditi), a ko me prodavao, ne znao, kako me potrošio« (novac će i brzo i ludo potrošiti).

c) Treće je dobro težakovo njegovo »blago«. Seljak nema i ne kupi novca. On krupnu i sitnu stoku naziva »blagom«: »Položi blagu, napoji blago, pripazi blago« i t. d. Za svaku se potrebu proda komad »blaga«, pa i dva — i podmiri se potreba. A blago daje mnogostruke koristi: »priplod«, mlijeko, vunu, snagu za podvoz i gnoj. Zato je konj »pobratime doro«, a volovi »milonje i težaci naši«,

a krave »hraniteljke«, dok su ovce »gizda naša« (nakit), a kozice »sirotinjske hraniteljke«.

Oko ta tri zemaljska dobra i kroz sva ta tri dobra struji najveće dobro — Bog i vjera. Sve je od Boga »dato ili pripuščano«, a vjera »čovjeka drži, da dobro upravi i da ne zabasa«. Narod vidi Boga svuda, ali nije fatalista. »Ništa ne pada s neba« i »Pomozi si sam, pak će ti Bog pomoći«. S vjerom u Boga i sa svojom iskrenom religijom narod je protkao sve svoje življenje, i rad, i običaje, te je tokom povijesti stvorio i svoj narodni život i svoju narodnu kulturu. Oznaka — definicija naše narodne kulture može biti samo ova: Hrvatska narodna kultura je sve ono, što je Hrvat-čovjek učinio, da njegov život bude bolji, i ljepši, i zgodniji. Izraz »bolji« nuždan je u toj definiciji, jer stoljeća narodne povijesti svjedoče o narodnoj borbi i životu za moralnim dobrom. U tom je svom životu stvorio naš hrvatski narod svoju: materijalnu, socijalnu i duhovnu kulturu. Ta naša kultura ne bliješti zlatom i srebrom: ona je sva u drvu, kamenu, odjeći i vezu, toplini kuće i ognjišta, u ljepoti pjesme i priče, te u sto drugih raznolikosti. Da naša kultura nije u zlatu i blijesku gordosti, svjedoči činjenica, da nigda ne bijasmo zavojevači ni otimači. Ponos Keopsovih piramida i Semiramidinih vrtova, i Lukulovih gozba, pa triumfalnih stupova, te, ako hoćete, i modernih nebodera posljedica je teškoga rada roblja, znoja i krvi potlačenih. Lijepo veli na sve to naš narod: »Naše je, pa nam milo i drago!«

Ljudi i naselja Kreševa i okolice

Narod u gornjoj planinskoj Bosni je sigurno najčišća rasa našega hrvatskoga naroda. Sigurno se za ono nekoliko desetaka Sasa, koji su se davno pretopili u hrvatski narod Bosne, ne može govoriti o nekom miješanju krvi. Tokom turske vladavine naš je hrvatski elemenat bio izuzet od vojne službe, i zato je plaćao harač, te je tako izbjegao sve mogućnosti ratnoga miješanja rase. Vjerski je život Hrvate-katolike toliko ogradio od drugih vjera, da su se pojedinačni slučajevi otpadništva (apostazije) odmah po svoj Bosni i čuli i znali, te su služili kao narodni prikor. I onaj zloglasni prigovor »jus primae noctis« niti je narodu poznat, niti ga spominju franjevci-ljetopisci. Zna se, da se kod ženidbe plaćao zasebni porez u novcu, ali su ga plaćali i muslimani. Muslimani pako ovoga kraja uopće i ne poznaju tuđeg elementa, t. zv. »turkuša«.

Ovaj kraj Kreševa sa svom svojom okolicom — koju opisujem — ima zdrav, stasit narod, s bijelom puti, svijetlom kosom, uz vrlo male iznimke crne kose ili potpuno bijele, t. zv. »bjelusija«. Ima visoko čelo, oči svijetle boje, pravilnu glavu i lijepo razvijeno tijelo. Poprečna visina muškarca je 170—180 cm, a ženskih oko 160—170 cm. Odnos se visine izmijenio u ova tri-četiri desetljeća na gore, valjda uslijed slabije ishrane i teških radova, koje obavljaju mladići od 16 do 18 godina; prije su ljudi ovoga kraja spadali u narodne gorostase. Stanovnici su dobra karaktera, otvorena poštenja, osjećajne duše, u životnom radu borbeni i ustrajni,

vesele naravi, uvijek spremni za pjesmu i šalu, ali osjetljivi na uvredu i nepravdu, ginu za svoje. U govoru su uljudni i pristojni, gostoljubivi i uvijek raspoloženi za socijalnu pravdu.

Kreševo sa svojom okolicom zauzima teritorij između sarajevske Kobilije Glave preko Čubrina, Lepenice do na Tmor i Visočicu; zatim od Zec-planine na Deževice i Dusinu, pa na Djedov Dô, a s druge strane do pod Mehoršje i Lopatu, te Kreševo i Kiseljak do rijeke Fojnice. Najveća rijeka je Lepenica, a za njom dolaze Kreševčica i Dusinčica. Narod rado veli »rijeka«, t. j. kreševska rijeka, a i »voda«, t. j. dusinska voda.

Naselja ovoga kraja imaju većinom tip zbijenih, ali ne pravilno »ušorenih« sela. Glavni se put kroz sela zove »ulica«. Kreševo i Kiseljak imaju naziv mjesta, dok su ovo veća sela: Lepenice - Banbrdo, Azapovići, Bojkovići, Buhotina, Bukovica, Buzuci, Čubren, Draževići, Homolj, Grahovci, Ivica, Kovači, Kuliješi, Ljetovik, Medjedice, Mokrine, Pirin, Rakovica, Toplica, Zabrdje, Žežalovo; Kiseljak, Borina, Brnjaci, Čalukovac, Palež, Paretak, Pariževići, Podastinje, Potkraj, Zagorice, Završje, Rotilj Duhri; Deževice, Dusina, Crnički Kamenik, Djedov Dô; Kreševo, Kojsina, Vranci, Bjelovići, Lipa, Ratkovići, Crnići, Rakova Noga, Alagići, Stojčići Kamenik, Vodovoji, Komari, Crkvenjak, Polje, Bukva, Breza, Zvizd, Volujak, Poljani, Mratinići. Prema Tarčinu stoje dva izrazita muslimanska sela: Vidosovići i Gunjani. Mnoga se mjesta i predjeli zovu prema upotrebi: Lanišća, Solila, Močila, Močionica, Krča, Lokve, Staje, Sječe, Stupovišće, Širišnjak (žirešte), Majdanišće, Rupe, Grkinje, Oberska Rupa, Djedov Dô (vele da je

tamo bio »patarenski djed«), Zlatarica, Gvažđanka, Hrmza, Grad, Kraljevo i Kraljičino Gumno, Torine, Točila (kuda se drva plave). Neka su opet mjesta nazvana prema terenskom sastavu: Vrtače, Lugovi, Brca, Crvene Stijene, — ili po nekoj zgodi i izgledu: Crkvenjak, Križ, Rakova Noga, Lopata, Biskupova Voda, Banja, Bubrežak, — ili po veličini: Duge Njive, Gusta Šuma, Duboki Potok.

Vjerska podjela: Četiri petine stanovništva jesu katolici, a jedna petina muslimani. Vrlo kasno doseljenih pravoslavaca ima u okolici Banbrda ili prema Korči, te sve do danas u pravcu Prozor-Rama preko Zec-planine na Bugojno, preko Fojnice i Busovače na Zenicu i preko muslimanskoga dijela u Visokom do Sutiske, Vijake i Vareša — svuda su tu povezani katolici Hrvati.

Ovaj kreševski kraj sa svojim župama broji prema statistici iz godine 1937. (Dr. Draganović: Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji: Banbrdo - Lepenica 2170, Kiseljak 3017, Deževice 596 i Kreševo 3540 katolika-Hrvata, te Djedov Dô oko 200 duša, dakle preko 10.000 stanovnika, te oko 2000 muslimana. Ljetopisac biskup fra Bogdanović veli, da je iza velike kuge u godini 1765. u samom gradu Kreševu pomrlo 540 osoba, »trećin naroda«, a kuga je tri puta harala u ovim krajevima.

MATERIJALNA KULTURA

Zemlju nazivaju prema njezinoj kakvoći i prema tome, što na njoj raste: »debelica«, »tanka zemlja«, »pjeskulja«, »ilovača«, »prhulja«, »kozjača«, »hrastovača«, »brezovača«, »bukovača«, »ravna«, »krševita«, »teška«, »laka« i »škrilja«. —

Strane se zemlje nazivaju prema suncu: »osoji« i »prisoji« — u hladu i u suncu, zato i vele: »prisojkinja guja«. Prema vrsti obrade nazivaju zemlju: oranica, kosnica, krčevina, bara, bašča, vrtao, lanišće. Ako je đubrena, onda je zovu »toreno« i »torevina« ili »ugareno«. Obrada zemlje zahtijeva »rad na vrijeme« i gnojivo. Đubre se dijeli u »zrelo« i »zeleno«, te se ono iznosi iz »pojata« i stavlja po njivi u »gnojnice« i onda se »prostire« i »razbacuje«. »Torevina« spada u najbolje đubre. Komade zemlje nazivaju prema potrebi sijanja i oranja »skladovi«, te prema kutu »tuk«, ili prema vrsti zemlje »prhulja«. Uzorana se zemlja zove »oračina« i »ralo«, ostalo je »kopačina« i »krčevina«.

I. 1.) »K u ć a i k u ć i š ć e« je nastanjeni dio zemlje. Kuća je temelj samostalnosti. Kuće su prizemno ili »kuće na magazu«, te svaka ima kao glavni dio »kuću« s ognjištem, veliku sobu, sobicu, »udžeru«, a s izbočenim prostorom iz kuće — »mljekar«. Soba pod krovom je »čardak«, često nazvan i »baškaluk« (zasebna soba). Gradnja kuće počinje temeljnim zidom zvanim »temelj«, po kojem polažu drvene »atule« i »posjeke«, a onda »ćošetne direke«, koje spajaju »makazama« i, gore, »vežnjačim gredama«. Preko njih se prebace sobne i kućne grede. Na to dođe »vjenčanica«, a onda »rogovi« i »rožnici« za krov, te po tome streha (streja) od kaplame. Rogovi se vežu »pantama«, a krov ima dva otvora »badžu« i »kućni komin« (pokretni otvor). Kuća se zida ili od šepera (plot), ili se udara u »dizmu« (drvo). »Pendžer« je prozor, »okno« je mali prozor, a »otvor« je bez stakla: »Probaci kroz okno«. Sve se »malta« (maltariše) i kreči. Seljačka kuća ima redovno dvoja vrata: u avliju i u bašču. »Kuća« je otvoren prostor stana u sredini kuće, najširi i najveći, jer se u kući obavlja većina posala: spremanje, objedi za ukućane i obično sijelo i razgovor. Kućni se krov redovito naziva šljeme: »Palo šljeme na tjeme!« (t. j. brini se!). Kuća ima 4 »ćošeta« (ugla), ali »tri ćošeta stoje na ženi, a ne na zemlji«, jer zla žena »više izbaci iglom iz kuće, nego čojk ubaci lopatom«. Oni, koji stanuju u istoj kući zovu se »ukućani, jednokućani, kućani«, a oni, koji se trude oko napretka kuće »kućenici«. U katoličkim kućama stoji križ u pročelju kuće na šljemenu, a na stražnjem zidu drvena sjekira. Na muslimanskim kućama stoji šiljak — valjda »alem« i drvena sjekira, da svatko znade, da li je u muslimanskoj ili katoličkoj kući, jer odmah vidi: »što pripada krstu, a što dinu«. Privremene su zgrade u planini

[1]) Kreševski ljetopis.

»stan« i »koliba«, a sastoje se od jedne prostorije. »Solila« su iskopani žljebovi kraj torova.

Središte je kuće »ognjišće«, zato je »grjehota pljuvati na ognjišće«. To je prostor vrlo velik. U njem ima mjesta za kotlove i lonce, za djecu i mačke. Posred ognjišta stoji »verižnjača« u trokutu od drveta, s verigama i lancem u dugim karikama u »plosno« sa »kotlušom«. Na ognjištu stoji »potpriječanj« od željeza. Na nj se polažu drva, da ne padaju po »žeri«.

2.) Gospodarske suzgrade: »pojata i klanica« s kominom za ubacivanje sijena i slame Sa stropa klanice ima otvor »promet«. Tu se čupa sijeno. Pod jaslama stoje »gradila i prečage«, da umetnuto sijeno marva »ne upuše« i ne razbaca. Ako je zgrada drvena, onda je kraj kuće, ili redovito pod kućom »ajat« i »har« ili »ar«. Ajat zovu i komad klanice na prazno natkriven: (»Pobjegli pod ajat«). U klanici imade »teošnjak« i »kidaonica« — mali otvor za izbacivanje đubra. »Đubretnjak« je do klanice i plotom opleten. Krave se vežu za »priuzu«, a konji za »jular«. Za ovce stoji kraj pojate »košara«. U blizini je tor »za lučenje« janjaca, dok je pomični tor sa ljesama u njivi za kolibom.

3.) Hambar (»ambar«) je drvena zgrada s četiri okna za žito. Zidani dio pod ambarom zovu »ustreb«, jer tu stoji i maslo i druge stvari.

4.) Šaloš je treća pletena pokrajna zgrada za »okomane kukuruze«. Ima komin i vrata. Pod ambarom i šalošom zna biti i kokošinjac nazvan »kotac«, dok kotac za krmad zovu »kôčak« i »krmetnjak«.

II. U kućno suđe spada: »brema« (najveća drvena posuda), pa »fučija« s nosačem, žbanj, ibrici i testije od bojene zemlje, »brdaci« u bijeloj boji kao i »buce«. »Tas« je drveni sud, koji se nosi straga o pasu. Zdjele su: »čanci, ćase, sanovi i sančići, vrčve i lonci uz kotlove i kotluše ili tendžere«. »Puhaljica« za vatru i »maše« za žeravicu, »ćusegija« za »sač« i lug, a sač za pečenje kruha i pite, dok tronogi »sadžak« služi za pitu i lonac, a tepsije za kruh, pitu i meso. »Crepulja« je sud za podgrijavanje i kajmačenje mlijeka, »stap« za mućanje mlijeka, »sepet« za sušenje sira i kolutima. Dodajmo iz »udžere« još koju drvenu i okruglu kutiju s »naćvama i loparom«, te »sjecatijom daskom« uz »slanicu i čanak s lukotucnjom« i »sjecavicom« za meso — i nabrojili smo sve. I kašike se razlikuju: kutljača, maslena kašika (nešto jača i oštrija) i obične drvene kašike. Nož je »kustura, handžar«, te mali na priklop »šklopac« i u novije doba zvana »čakija«. Za vratima stoji »obremenica«, kojom se preko ramena nosi voda ili jelo, te »tovarna biljka« ili »tovarnica« (rašljasto veliko drvo), kojom čovjek može sam natovariti i istovariti konja.

Kućni su poslovi mnogobrojni i uvijek stalni, pa se stoga veli: »Kutnji je posao nevidan!« Treba kuhati, vodu nositi, tkati, prati, presti, vesti, krpati, dom uređivati, a povrh svega »o djeci brigu voditi — hraniti i odraniti«.

U kući su »srgovi« za suknena odijela, a sanduci za prtena. »Dolafi« služe za čaše i boce i druge manje stvari. Peći su zemljane s lončićima i, jer ih ima mnogo, kaže se za kuću, u kojoj ima mnogo djece: »Ima ih kô lončića!«

III. Hrana se čuva u zrnu i mlivu; dok je meso, mast, sir, jaja i mlijeko »omršaj«, sve je drugo posna hrana. »Žito« je sva zrnata hrana, a »kruh« nazivaju ono, što dnevno jedu, dok je »samun« i pšenica i ječam. Samun je s kvasom, a kuruza se »položači«. Većinom vele kruh, a rjeđe hljeb. Hrana je dar Božji, i zato se omrvice ne smiju gaziti. »Proja« je od prosena brašna, a tim imenom katkad zovu i kukuruzu, valjda zato, što se prije mnogo više prohe sijalo i jelo. Raž spada u samune, a heljda se jede kao pura, dok se tu i tamo govori i o heljdinoj piti, ali »jadna ti heljdina pita!« Zato su narodu najdraži »očenaši«! Koliko narod plemenito misli, tako kaže za velikodušnost: »Udri ga komadom« (t. j. kruha), jer se kruh komada i lomi, a ne reže. Rezanje su kruha smatrali grjehotom. Pogača je svečani i darovni kruh. Ona se redovito lomi, a naročito se ne smije rezati pri ukopu, kad se ona isključivo jede. Na brzu ruku otkinuti komadić tijesta i na vrelu ognjištu ili krušnoj peći pečen zove se »šuškavac« i »bozavac«. Kvas se stalno čuva i potkuhava. Manje tijesto zovu »lokumi« u pačetvorini i »gurabije«, a Kreševo ima i »kovrtanje«. »Krsnica« je posebni kruh za Božić, koji se peče u cijelom kreševskom kraju, ali je građani ljepše ukrašuju. »Karišik« je mješavina žita, mliva i kruha. Poslije kruha dolaze razne pite, koje prema vrsti punjenja nazivaju: tikvenjača, krompiruša, zeljanica, zeljanik, sirnica i jajuša, burek od mesa, drobnjača od dropčića i džigerica. »Tirit« je kukuruznim mlivom i jajima ispunjena pita, dok je prava tirit-pita kao gradsko jelo ispunjena

kuhanim pilećim mesom i prelivena kajmakom i kiselim mlijekom uz malo bijeloga luka. »Maslanica« je masna pita od juvaka i redovito šećerena. Od tijesta je »jerišće« ili pilav (rezanci) i pucana »juvka« (veće suhe flekice), te suha tarana ili svježe kuhan »satrmač«, zvan i »omač«.

Mesna jela imaju ime prema povrću: kupus i meso, ili svježi kupus (»kalja«). »Pirijan« je meso upitijano u svome soku. »Potkriža« je potkrižana pogača pod meso, dok se ona bez mesa zove »kore« i »nakore«. I suha juvka pečena na saču služi za pirijan. Meso se peče u crepulji ili tepsiji, zatim na ražnju. Trbušci su jelo od droba, kao i kuljen. Mesni kolačići su svečano jelo, dok su »prteni« od mliva brzo pripravljeno jelo i za gosta. Od suha mesa razlikuju »pečenicu« (meko meso), »pastrmu« i »stelju«. »Pače« prave za Božić kao i »keške« (meso miješano s bungurom — kašom).

Jela od jaja jesu: »kajgana« na masti, a »čimbur« — u cijelo razbijena jaja kuhana u vodi, te poslije zaljevena maslom i kiselim mlijekom s malo bijeloga luka.

»Pura-madra« i »gusto mlivo« jesu jela kuhana od kukuruzna brašna.

U mlijeko se drobi kruh, i to kukuruza, a sir se umače. Mlijeko se dijeli na »jamužu, vareniku, kiselo mlijeko, mlaćenicu i sirutku«. »Provara i gruša« redovito se uzimaju za pitu. »Cicvara« je jelo od masna sira i masla. Sir se razlikuje: »torotan« — sitni i suhi, te masni sir. Suhi je sir sušen u kolutima na dimu. Za sitni sir služe čabrovi i čabrići. Kajmak se »kupi«, mlijeko se »mete i muća«, a sir se sirišćem siri.

Hrana se dijeli na zimsku i ljetnu, masnu i mesnu, te mliječnu. Sva je hrana dobra i lijepa — ona je dar Božji, a »ako imaš kruha, ne ćeš ogladnjeti«. »Kruh nije gladan!«

Sir se čuva za zimu i gladno proljeće, a tako i jerišće i tarana. Jedan se dio svježega mesa čuva tako, da se isjeca i zbije u vrčvu, te se zalije maslom. Otpadci od brava zaklanih u jesen obare se i stave u kacu i kačicu, te se sve zalije lojem. To se zove »kavurma«.

Sušene kruške, jabuke i šljive zovu se »ošaf«. Kuhaju se kao zaslada. »Pekmez« je od krušaka, a »bestilj« od šljiva. U »turšiju« se meću kruške, da se zaturšijaju. One se u vlastitom soku u kačici ukise. Divlje se jabuke i kruške stavljaju na tavan, da umeknu ili da se cijede u sirće. Kupus se kiseli, a krumpir se trpa u rov. Meso se suši na tavanu. Tako se suši i nekoliko vješalica kukuruza za sjeme.

Blaguje se sa »sinije« ili »sofre« (tronožni, okrugli, niski stol). Za sofrom uzima najstariji prvi kašiku. Sve se jede kašikom, a meso i pita prstima. Prije jela se peru ruke. Molitva je začina jelu, jer inače nije blagoslovljeno. Za sve, što je u kući, veli se: »Puna Božjega blagoslova«. Prvo je pravilo: »Kuću podmiriti«, a drugo: »Ko uradi, a ne došćedi, taj nema«. Sklad u kući je najveće blago, jer »gdje je sklada, nije jada«.

1. Odjeća i obuća

Odjeća je tijelu potrebna, da ga zaštiti od studeni i vrućine, ali ona može biti i »gizda« (nakit). Odjeća je ovoga kraja vrlo skladna, ukusna i otmjena. Ništa nije na njoj kričavo. Stariji nose jednostavnije, a mlađi kićenije. Kod veza i ukrasa prevladava crvena boja. Poznato je, kad su unišle u običaj dimije. Zna se za staro odijevanje i za dolazak fesa.

a) Muške kape:

Hrvatska kapa bila je kapa sveukupnog stanovništva Hrvata-Bošnjaka. Za pravoslavne Srbe iz Hrvatske i Bosanske Krajine također znamo, da su je nosili. Do dolaska fesa prodavaju trgovci hrvatku kao jedinu kapu. Većina je muslimana nosi, dok su drugi nosili uobičajene kape s omotom oko glave prema državnom, vojničkom i vjerskom činu. Kapu hrvatku sam našao — samo u krpama — u kući Momčinovića, a gimnazijski muzeji u Visokom i Travniku, kao i sarajevski Zemaljski muzej imaju je iz raznih strana Bosne. Baš iz Krajine piše o hrvatki Mihovil Pavlinović u svojim »Putima«. Nedavno sam vidio jednu sliku, koju je izradio neki umjetnik pokojnom nadbiskupu Dru Stadleru, a prikazuje seljaka iz Sarajevskoga Polja; on ima hrvatku s plavom kićankom. Slika se nalazi kod časnih sestara u Mladicama kraj Sarajeva. Pavlinović kaže godine 1874., da je hrvatka isključivo kapa sela, a fes »šehera« (grada).

Druga je kapa »karik« od bijele vune. Teško je reći, koliko je stara. Znam, da su je znali izraditi i naši težaci sa Solakove Kule. Pravi se od vune,

koja se namoči u vodu sa sapunicom, ponovno se topi vodom i onda dotjeruje u kalupu od drva.

Treća je vrsta kape »fes«. Došao je iz Carigrada prije 100 godina kao moda. Odmah je osvojio gradove, a zatim i sela. I on se oblikom i visinom promijenio. Fesu pripada »kićanka« — kita od svilena konca.

b) Ženske kape:

I žene nose hrvatku, i to s bijelim pokrivačem, a djevojke je na razne načine ukrasuju.

»Počelica« je druga kapa udatih žena. Na čelu je većinom crveno vezena.

Ženska kapa je niski ženski fes. U djevojaka je ukrašena »parama« i srebrnim lancima, te dukatima. Žene su je od prve vjenčane noći povezivale krpom.

»Tepeluk« je gradska kapa, koja se stavlja na vrh glave. Ukrašena je srebrom i biserom.

»Fino-fesić« je kapa za gradske djevojke. Na sredini ima malu kiticu.

»Kalkan« je crna kapa s dugim resama. Nose je djevojke i mlade žene.

Danas se fesovi nose većinom na selima, a mogu se često vidjeti i ženske kape i »kalkani«.

Muški šal — »krmez« (turski = crven) ulazio je u običaj postepeno. Oko glave se omotala šarena i bijela marama »na ravno« i »na burmu« (usukano). Ženski pokrivač ili marama, kasnije nazvana »pacùle«, bila je do pred osamdeset godina od bijela platna s utkanim crvenim šarama. U Kreševo je došlo oko 1852. moderno pacùle u boji, a po selima kasnije. »Šamije« su isto novijega doba, kao i vjenčani »duvak« ili »vala«.

I. Muška odijela:

»Gunj«, zatim »đoka« ili »ćurdija« (otvoreni prsluk) i »džemadan« (zatvoreni prsluk). Sva su tri dijela od crnoga sukna i optočena gajtanima.

»Koparan« je odijelo za hladne dane, a dopro je iz grada i u sela. Koparani su od zvorničkoga bojenog platna i punjeni vatom — pamukom.

»Ječerma« od »basme« — kupovnoga platna, sva u istoj boji sa »tokama« i »ilikama« — ukrasni je komad nošnje.

»Muška anterija« je komad lakši od koparana. To je gradsko odijelo. Muška je dolama svečano gradsko odijelo.

»Fermen« je novije carigradsko odijelo za grad i nosi se povrh ječerme.

Sva se odijela nazivaju prema svili ili suknu. »Džemadan« je imao leđa od crvene čohe.

Pasovi su bili bijeli, pa crveni, pa svileni — »trambolozi« za mlađi svijet u gradu.

»Bensilaj« je kožnat i sprijeda širok opasač za oženjene i poslovne ljude. Tu je spremnica za »keharu« — novčarku, duhansku keharu, za nož, »harbiju« — drveni nabijač za pušku, mašice za vatru, ugljen, za »čakmak« — kresivo. On pomaže nositi male puške. Za pas se meću marame i jagluci.

»Šalvare« su naše domaće odijelo i bogzna kako stare. Predu i tkaju se od vune. Za to se uzme »sivarasta vuna« — nacrna. Dijelovi šalvara jesu: »obašva« sa »svitnjakom« od vune, »okruge« oko bokova i dvije »lakmače« kao otvori, jedan ili dva džepa, pa nogavica do ispod koljena. Oko džepa i nogavica je ukras u križićima i lozama. Kreševske su šalvare »sputno odijelo«. Razlikuju se od trav-

ničko-zeničkih, koje imaju »tur« od bjelje vune i mnogo su dulje.

»Tozluci« su suknene dokoljenice.

Na noge se oblače čarape, »terluci« — nešto kraće druge čarape, »nazuvci — priglavci« do koščice, a »natučci« do pola stopala. »Obojci« su vunene krpe kao podloga po opanku.

Opanak »oputnjak« ima kožne »pašnjake« i »oputu«. On se »oputi«. Iza pete su »petlje« s oputom »obuvačom«, povrh stopala »navrzača«, a na vrhu kljun — nos. Visočki su opanci crveni, a bugojanski crni. Izrađuju ih opančari.

»Firale« i »jemenije« jesu crvena kožna obuća poput zatvorenih papuča (carigradska moda). »Kundure« jesu cipele najnovije mode.

»Kalčine« — nešto kao čizme, došle su u Bosnu s vojskom.

Košulje su obilne, sa širokim rukavima do lakata, u novije doba do šake i s »čerkezima«. Ti se rukavi zovu »opeti rukavi«. Jaka košulje je nešto šira nego gunj i redovito ukrašena. Bolje košulje jesu od »uzvoda«, a gradske od »meleza« i »ćerećeta« — tankog platna.

Bijele su gaće do ispod šalvara, da ih zahvate tozluci.

Crvena kabanica je putno odijelo. Iza vrata ima kukuljicu.

Čohane i suknene čakšire proizvod su Istoka. Bosna im je pokratila »turove« i više priljubila uz nogu. Ova je odjeća prodrla iz grada u selo, samo se u gradu nose čohane čakšire. Muslimanski i katolički svijet — naročito prema sjeveru Bosne — preuzeo je suknene čakšire. U tom se osjeća za-

jednička sklonost, dok su pravoslavci — novajlije u Bosni — zadržali svoje šalvare, potpuno crne. Čakšire kroje i šiju »terzije« i »abadžije«, većinom u gradovima. Dulje čakšire od čohe zovu »poturčakšire«. Ispod koljena imaju podvezice.

Tkanica je vunen narodni pas. Tkan u šire — jest muška, a na uže — ženska tkanica. Obje imaju više šara, dok je pâs jednobojan.

II. Ženska odjeća:

Glava se pokriva krpom od platna. Ukrašena je utkanim vezom, i to većinom u »ćenar«, t. j. na jedan kraj. Potpuno bijela krpa je znak žalosti i nošnja starih žena.

Djevojke pokrivaju glavu kapom hrvatkom bez krpe. Male hrvatke nose ženske, a velike muškarci. Ženske su hrvatke imale nazive: »svakodanka, misna, pomisna, te zborna« s raznim ukrasima.

»Paculeta«, t. j. kupovna roba od svile ili vune služe kao pokrivači za glavu i novijeg su datuma.

Dugi gunj — do koljena ili bar dulji od muškoga — zimsko je i kišno gornje odijelo.

»Ćurdija« od sukna je slična prsluku. Ženska je ćurdija dulja od muške. »Duga ćurdija« siže do ispod koljena. Vrlo je staro odijelo.

Duga ječerma je od šarena platna. Kratka je ječerma samo oko prsa. Obje su datumski kasnija odijela. Ječerme su u zatvorenoj boji.

»Jelek«, dugi i kratki, ima rukave. Obično je svijetle boje.

»Anterija« može biti duga i kratka. U zvonastu je obliku. I jedna i druga imaju rukave. Šiju se od skupog platna. Protkane su srebrom i zlatom.

Posebni su jeleci imali naročito duge rukave — za pola metra dulje od ruku. Te rukave zovu »ćevken-rukavi«.

»Koparan«, dugi i kratki, siže samo do pasa.

»Ćurdijica« ili mali »ćurak« je svadbeno žensko odijelo. Bogate gradske žene su nosile »ćurke«, a muškarci velike ćurke. Opšivene su krznom. »Dolaktica« je tanki koparan do lakata i ne siže do pasa.

»Libada« je crna gornja haljina od čohe. Nose je gradske žene u svečanim zgodama.

»Kuburija« je svečano, kratko i nešto šire crno gornje odijelo, ukrašeno zlatnim gajtanima. Siže do pasa.

»Saltica» je također od crne čohe — manja je od kuburije. Po rukavima, prsima i leđima je bogato ukrašena zlatnim vezom.

»Fermenčić« je bio gradska moda za djevojke. To je vrlo malen komad odijela oko leđa i preko ramena.

Ženski je pâs bio u početku od crvene upredene vune, pa onda tkanica, zatim p a v t e: »žabe i pivac-pavte« s lancima, onda dugi šal od svilena platna. Danas su pavte svečani pas u selima.

Košulja siže samo do ispod koljena, jer pirlitane nogavice moraju viriti ispod košulje! Prema koljenu je imala dva ukrasa. Rukavi su košulje pirlitani križima i »kutijama« (u četverokut).

Gaće su duge, sižu do koščica, a nogavice su »pirlitane«.

Ženska je obuća: bijele čarape s crvenim vezom, priglavci, pa crvene jemenije, papuče i opanci — bez kljuna.

Dimije su jedva stare 100 godina i još se nose u selima. Šiju se od pamuka ili svile — »rašalije« u crnoj boji.

»Hrka« ili »pamuklija« je zimsko odijelo žena, i to novijeg doba. Bluze su već u modi, i možda će sa sela skoro nestati i dimija.

Košulja i gaće s ječermom bile su negda ljetno odijelo, a sada se obično nose samo kod kuće pri poslu.

»Svitnjak« je vrpca ili rumeni konop, provučen kroz »obašvu« gaća ili šalvara, s kojim se veže. »Svitnjak« se veže »na kukolj« — da se kod poteza driješi, ili »m r t v o u z i c e«, t. j. vezan u čvor.

2. T e ž a č k i p o s l o v i

»Težak nije ležak«, i ako hoće da radi, »u težaka ima uvijek posla«. Ovo je glavna oznaka težaka. Padala kiša ili snijeg — težak uvijek radi. Pravi grablje, zapinje vile ili im umeće treći parožak, teše lopatu, zapinje teljig, gradi klupe ili tronoške, teše jaram, zapliće krošnju, priječa opanke i t. d. Ne smatram gatkom, ako seljak u neko određeno doba ili za mlada mjeseca ne će da radi, jer on, i ako ne zna prirodnih zakona, zna za učinke. Možda je i narodno sujevjerje, da se ponedjeljkom mora zabrazditi, a utorkom se ne počinje, niti se đubre iznosi. Narod drži, da su »praznice« iza Lučindana i druga nedjelja po Jurjevu, ali je sigurno, da nije dobro sijati za mlada mjeseca, niti raznositi i razgrtati đubre, niti kalemiti, ni kvočke naleći. Hoće li biti upliv mjesečevih zraka ikada proučen?! Dobro je o svetom Jozi i o Blagovijesti saditi voće,

jer se u brdskoj i planinskoj Bosni sigurnije »prime« sadnice, dok često za dugih i velikih zima s jeseni sađene izginu. To je točno!

Zemlja se ore na »sklad« ili »razor«! Sklad je uvijek bolji, ali se mora izmjenjivati svake godine. Sklad se redovno drži kod vlažne zemlje. Razor se ore na dvije strane, a »razorak«: »ometnuti pa razorati«. »Uvrat« je ondje, gdje se volovi vraćaju. »Orač, orači, orati, uzorati, zaorati, priorati, oračina, oranje i ralo« (za ono što je uzorano kaže se: »Ne idi po ralu!«, a za kišnicu: »Žuti se ko ralo!«) — jesu izrazi, koji su u međusobnoj uskoj svezi.

Plug i ralica jesu prvi težakov alat. Plug se od ralice razlikuje time, što ralica ima »oje« i s obje strane oštar lemeš, a nema crtala, ni cimeta, niti daske, dok plug sve to ima, a mjesto »oja« ima u krivo »gredelj«, koji se spaja s »ojama«, s jarmom. Oba »ratila« (tako se zove čitava sprava) imaju »otik« za čišćenje zemlje. Uz ručice pluga ima još »kozlac«, koji upire u »plaz« za lemeš i kvaku »kurelj« za zapinjanje oja. »Gredelj« se zapinje za oraća kolica s jednim većim kolom, što pada u uzoranu brazdu, jer se uvijek »naoposum« — pravo ore, t. j. na desno. Na kolica se vežu oje. One se sastoje od dvije daske zvane »žagre«. One vuku, pa se za one, koji sebi navlače veli: »Vuku ko žagrice«. Spojene su klinima zvanim »krčala«, te imaju na lijevo glave. Jaram ima dvije »šije« (uzdignuta i obla uzvisina) nad vratom volova. »Teljig« ima »špice«, kojima se zapinje za jaram. »Zavoranj« je račvasto drvo, koje veže oje i jaram. Ralica je starija od pluga, pa i danas neki vele: »Iza rala bolje žito rađa.« Ore se »na jedne ili

dvoje volove«, a troji i četveri jesu »nâm« (= ponos). Kod oranja dobiju volovi košare, da ne mogu pâsti.

Prva se brazda zabrazdi za proju (proso), jer ona traži najviše posla. Najprije se ore, da zemlja prigori, te tako neko vrijeme stoji. Zatim se zubi, pa prizubi, onda se »makula« (taru grude). Tek onda se sije proso. Iza toga se poljesa, i ako je zla njiva (t. j. zemlja), opet se prizubi i ljesa. Mnogo je to posla, ali ako rodi, vele: »Ona se dvadeseti!« U slučaju, da kiše zemlju »okalajišu« (t. j. da zakori), tada utjeraju ovce, da svojim hodanjem progaze zemlju i naprave rupe, jer bi inače klice teško probile. Za pšenicu se ore od Miholja do Nikoljdana, ali se nekad taj posao protegao i do Božića. Zob se sije iza »Kalendore« — Svijećnice, ječam o Blagovijesti, kukuruz o Jurjev-danu. Nekad siju i »karišik«: miješanu pšenicu, ječam i zob. Kaže se, da uvijek od toga nešto najbolje rodi.

»Makula« je široka željezna daska, na jednu stranu oštra, da grude siječe.

Oranje je svečan dan, pa se u kući »kuva« maslenica za orače. Volove i ratilo oškrope pred kućom blagoslovljenom vodom i mole Vjerovanje. U ovom kraju ne razbijaju desnom volu jaje o čelo, kao na pr. u Duvnu.

Prije nego se njive oru, treba ih pognojiti. Đubre se vuče na saonicama ili »oiču« (drvenim kolima), meće se u manje gnojnice i hrpice, a zatim se razastire drvenom lopatom. Gnoj se u kola trpa »viljuškama«. Neuzorana se njiva zove »gar«, i nije uzorana — da se »odmori zemlja«.

Plijevenje žita je drugi posao, a obavlja se malim željeznim motičicama »pljevačicama«. Trava se u mnogo slučajeva i čupa.

»Zubača« je drugo ratilo i zovu ga »zubačno ratilo«. Ona ima pet do sedam »igala« sa tri »brvanca« i sa 25—30—35 željeznih »klina«. Bilo je nikad i drvenih klina. Brvanca su i igle tako spojene, da se mogu pokretati (»priklapa se«). Zubača dolazi u pačetvorinu, a klinovi ne idu nikad istom crtom; tek je pet klina u redu. »Kuka« veže zubaču za »oje«, a težak upravlja zubaču »ručicom«. Kuka i ručica su pokretne. Zubaču pritište panj, ili kamen, ili dijete na pokrovcu, »da se i ono navoza«. »Zubiti, pozubiti i prizubiti« jesu izrazi za taj rad. Prznici i čovjeku, koji zlo radi, kaže: »Uzorao si, ama ćeš i pozubiti!«

»Ljesa« je ispletena od pruća, a »brana« je pruženo šiblje. Za rad, koji se njima obavlja kažu »ljesati« i »poljesati«, »branati« i »pobranati«.

»Kopači« su većinom poslovi za mlađi svijet, a »žetelice« za ženski, tek muškarci vežu snopove.

»Kosci« su častan muški posao. Kos-baša ide prvi, a na završetku dobije glavu i plećku od pečenog janjeta, a negdje i »kurjuk«. Red pokošene trave zove se »otkos«.

»Kupilice« su mješoviti posao; muški nose »mravinjce« — osrednje plastiće, koji se prave od »naviljaka« i služe za nošenje.

Sijeno se kupi, u »stogove« i »plastove«, kao ječam i zob. Pšenica se »koli u kolac«, koji ima tri »granice«, a ona 13 »snopova«. Tome se veli »graničiti« i »ugraničiti«. Dok se sijeno i ječam »kose«, pšenica, raž, zob i proha se »žanju«, jer se rado

osipaju. Za stogove i plastove udara se »stožina«, koja se »pobije« i »uglavi«.

»Vršenje« je zadnji posao. Vrši se na gumnu. Treba li ga najprije napraviti, ono se prvo »žulja«, pa ograbi, pomete, kvasi vodom i s konjima »ubije«. Staro se gumno, naprotiv samo očisti. Na stalnom se gumnu žito »navlači«. Stalno gumno stoji redovito do kuće, odnosno pojate. Preko zime se pokrije; na nj se pušta »mal« (stoka), da mokri, jer se time gumno učvršćuje. U sredini gumna stoji kratki »stožer«. Za njega je privezano dugo uže — »vrhulja«, pa onda »kuka« i »ajam« — okruglo uže, koje se veže o vrat konju. Vršanj se »pritresa«, pa se vadi slama i smeće na hrpu. Zatim se prebacuje prema vjetru (»prebacuje žito«). Nato se čisti travnim »umljetom« na oduljem štapu. »Vihare« su novijega doba. Žito se odijeli od počinjaka. Vršanj obavljaju dva konja, ali s tri ide lakše.

3. Težakovo oruđe

Osim glavnog oruđa »oračkoga i zubačkoga ratila« vrlo je važna kosa na kosišću i sikira sa sikirišćem, onda motika sa motičišćem i srp. Motike se dijele u »kopačice« i »ogrtuše« ili motike za ogrtanje. Prve su uže i oštrije od drugih »Trnokopu« već samo ime kazuje svrhu, a »kazmom« vade kamenje. Sikira je obična, a »bradvin« služi za tesanje »japije« (naziv za svu drvenu građu).

»Bradva« je mala, u krivo podulja sjekira, na kratku »držaku«. »Čekić« je željezan, dok su »malj« i »tohmak« drveni. »Tesla« služi za tesanje manjega drva. »Čatalom« se vade čavli. »Keserom«

se kopaju rupe na drvetu. »Čarak« je svrdao, a vrti se na kolo. »Svrdlo« — »burgija« služi za vrtanje rupa rukom. Ima ih više vrsta: pijuk, burgija, čivijaš, zubačnjak, jarmenjak, paočnjak, trupinjak i račvaš za velike rupe. Naziv svakoga označuje svrhu. Većinu ovih alata imaju seoski majstori i dunđeri, koji grade kuće, pojate i kola. »Strug« je također njihovo oruđe, kao i veliki strug »šaraman«. »Ćuskija« je oštro, teško željezo, kojom se u zemlji vrte rupe za direke. »Vodir« pripada kosi s »mazalicom« (malom krpom na drvetu) i »belegijom«, a mali »čakmak« ide u »keharu« (kožnu kesu), dok veliki čakmak visi o pasu. Njim se kreše u »trud« vatra iz kremena, a i nož oštri.

»Sijenska kola« su široka kola sa četiri stupa, a široka su radi sijena, da se ne prevale tako lako. Imaju dvije osovine s »rukavcom« za kolo, koje ima »trupinu — trupac«, a u njoj osam ili manje palaca s okruglim »gobeljama«. Ove su međusobno spojene malom daskom »možđalci«, dok »čivija« u rukavcu drži kola. »Stupce« vežu sa strane po dvije »baskije«, dok druge dvije baskije s »glavinom« vežu osovine. To su »potežnice«, učvršćene čivijama. Klini t. zv. »povosci« vežu za glavinu rudo — »procjep«. Na njemu je »zavoranj« za jaram, a onda »prvi zavoranj« za druge volove na oje.

»Oič« ili »hoič« jesu kola s manjim stupcima, zatvorena daskama, koje u duljinu zovu »stravnice«, a po širini »kapci« s drvetom »šćapci« — kao zapor. Drugi su nazivi isti kao i kod sijenskih kola. Mjesto dasaka zna biti i pleter — »ljesa«. Kola imaju na svom dnu »pod«.

Saonice mogu biti ručne za čovjeka ili veće, volovske. Donji dio saonica jesu »gulje« sa stupcima, i onda na guljama potežnice kao i kod kola; gdje ne vežu potežnice, tu vežu procjep na gulje.

U »ljesi« — (u obliku pačetvorine) mlate kukuruze »mlatačom«, kad je na veliko, dok se to čini na malo u jačem sepetu — »runjaku«. Rukom se kukuruz »tare« i »runi«.

»Torkulom« se cijedi pekmez i sirće, a kruške i jabuke »tuku se tokmakom« u koritu.

»Čabar« je drveni sud na tri noge. Upotrebljava se za »parenje haljina«. Ako je od cijelog drveta, zove se »badanj«.

»Uža« dijele na sijenska ili kolska, te tovarna ili samarska užeta. Drugo su »priuze«. Uže se mjeri na »kolače«, te sijensko ima šest do osam kolača. Kolač ima oko tri metra.

Za tovar je potreban »samar«. Njegovo prednje drvo je »glavar«, a stražnje »krstina«. Međusobno ih vežu drvene »štice«. »Stelja« je natrpana ražovom ili zobovom slamom. »Podmetak« — malo ćebe dolazi konju na leđa. Iza krstina je »posapnjak« kao pokrovac. »Kolan« drži samar preko trbuha, a »kuskumi« ispod repa čuvaju, da samar ne leti konju za vrat. Polukružno uže iza štica zove se »praće«. Uže iza krstina dugo je 6 »kolača« i njime se tovar veže.

4. Ograda i ogrijev

Briga za ograde je proljetni posao, a briga za drva zimski. »Baskije« ili »žioke« jesu trajnija ograda od tesane građe, obično hrastove. Plot je manje trajan, jer je od pruća. Ograda u baskije ima »direke« i »vratnicu«. Pilot ima kolce s ulazom »ljese«. Prijelaz se načini ondje, gdje je put »naprečac«. Prijelaz — »klecavica« je od direka i žioka.

Za ogrijev služi trijeska i sitna drva za »odlagu« — t. zv. »potaka«. Dugo se drvo zove »vláka«, a deblje drvo »ćutuk«, trupac i balvan. Isti se dovlače po zemlji. Drvo je »oblica« ili »cjeplja«, prema izgledu drveta. »Luč« se sabire za odlagu i rasvjetu, ali sada vrlo rijetko. Kad se grijanjem smlači soba, vele: »Sada je umno«, jer se u hladnoj ne može ni misliti.

5. Prolazi i putovi

Glavni se put zove »put« i »ulica«. »Prilaz« je put do stalna objekta. »Prolaz« je put preko privatnog zemljišta (ali ozakonjen). »Prohod« je dobrovoljno ustupljen put radi zgodnosti. »Izlaz« je javan put, pa bio on makar samo za dvije kuće. Prema starom običaju ne može se ništa prodati bez »izlaza«. »Nogostup« je redovito posebnički put; »kolovozi« su polujavni putovi, a mogu biti i javni. Prema zgodnosti može biti put »konjski« i »kozji«. »Staza«, na pr. preko njive, polujavni je put. On je uvijek posebničko vlasništvo posjednika. »Put« vodi u selo, a »cesta« u grad, jer je put mekši, a cesta kamenita. Ima »pravih putova« i »prečaca«. »Pravim se putom dolazi kući«.

Dodao bih još »meje«, »mejnike« i »mejaše«, (i međaše), koji luče posjede. »Meja« je obično mala šikara, a »mejnici« ili »mejaši« jesu ili drvo, ili kamen, ili zemljom odignute brazde. Sramota je i grjehota priorati tuđu zemlju, a još veća meju. »Most« je javan put preko vode, a »brvno« polujavan sa dozvolom prolaza. »Gaz« je prijelaz u pličini vode za konje, te je i on polujavni prolaz.

6. Rad oko drvenog ugljа — Narodni nazivi

»Živ te opeče, a mrtav ogari!« — postavio je naš narod poslovicu za drveni ugalj, čije je pripravljanje nekad u drvenom veleobrtu Bosne bio najveći posao. Taj je rad odgojio i posebnu vrstu obrtnika, većinom seljaka. Nazivali su ih »žegarima« ili »ćumurašima«.

»Žega« znači nesnosnu vrućinu. Narod veli: »Što je pripekla Božija žega!«. Time označuje narod i samo sunce kao veliku zapaljenu »žegu«, osobito, kada grije jače nego obično. U običnom se govoru pod »žegom« razumijeva rad na paljenju drvenoga ugljа, kao i sama hrpa drveta, koja se pougljenjuje. Sunčano i toplo vrijeme je najpogodnije za rad oko »žege«, no radilo se je i za blage zime. Najvažnije je to, da je vrijeme suho, bez velikih, dugih kiša.

Rad na »žegi« traje dulje vremena. Obično se uzima, da su najunosnije i najljepše »iskađene žege« one, koje daju 20 do 30 tovara drveta. Male žege »prigore«, a velike se dobro ne »iskade«, te ugljen ostane više siv. Posao oko prerade drvenoga ugljena — ili kako Bosna jednostavno veli »ćumura« — toliko je bio »štandardizovan«, da se je

znalo za priznate »ćumuraše« i »žegare«, pak su oni bili stalni »liferanti«, i točno se je znalo: ovaj »ćumur« troši trgovac, ovaj kovač, ovaj »aščinica«, a za ovo je dobar »šćup« — sitni ostatak. O žaru ugljena ovisio je mnogi kovački posao. Bolja kakvoća ugljena širila je manji smrad po radionici, te se njime lakše radilo. »Žegari« ili »ćumuraši« smatrani su kao neki »poluesnaf«, a donekle spadali su i u trgovinu. Posao sa »ćumurom« bio je neki povlašteni posao. Ćumur se gotovo redovito prodavao za gotov novac! Zato je bila neka narodna uzrečica: »Ćumuraši crna obraza, a pune kese para!« U samim nazivima ima neka razlika: »žegar« je onaj, koji »kadi« ćumur, a »ćumuraši« jesu svi oni, koji tovarima dogone ćumur. Od svih su »kiridžija« (posjednika tovarnih konja) »ćumuraši« najmanje stradali. »Žegari« su bili najbolji poznavači šuma i planina, a naročito su oni bili povjerljive osobe naših hajduka.

Rad oko »kađenja žege« započinjao je pripremanjem t. zv. »upine«, t. j. iskopali su i izravnili zemlju, na kojoj će »kaditi žegu«. Taj je prostor bio velik kao »gumno«. Mjesto se to redovito odabiralo u blizini koje gorske vode, da se »žega« može trnuti, ako bi se zapalila. Kad su žegari dovršili »upinu«, izgradili (opleli) bi »kram«, natkrili ga granjem i papratinom. »Kram« služi najprije za noćenje, a kasnije za pohranu gotova ugljena. Nato bi otpočeli sa sječom. Odabirali su najradije drvo 10 do 12 cm u promjeru. Deblja su drva cijepali na polovinu i četvrtinu. Te su »sječe« drveta u mnogom krive, da su mnoga bosanska brda ostala bez šume, ili bar bez velike i jedre bjelogorice. Velika je Božja blagodat, što je kameni

ugljen i koks zamijenio drveni ugalj. Drvo se siječe u najvećoj duljini do 2—3 m. Sav pripremljeni drveni materijal se »plavi« ili »zbacuje« do »upine«. U sredini upine pobije se kolje i udesi t. zv. »kabô« (kabao) — ždrijelo same »žege«. Drvo se slaže naokolo u obliku čunja, koji se prema vrhu jako suzuje. To slaganje mora biti gusto i pravilno. Ako se ukažu neizbježive rupe, moraju se ispuniti kraćim drvima, jer bi u protivnom slučaju vatra naišla na »bošluk« (prazninu), te bi sve naglo izgorjelo, a »žega« bi se »sasula«, t. j. propala.

Kad se dugotrajni rad redanja i slaganja drveta završi, onda se cijela žega obloži jelovim granjem, papratinom ili suhim »šušnjem« (lišćem). Preko svega se nabaca deblji sloj zemlje. Taj posao i samo pokrivanje žege zovu »deška«. Vele: »Zadeško sam žegu«. »Deškanje« ide do »pod vijenac« (vrh) žege (većim komadima zatravljene zemlje). Sama sredina, »kabô«, obloži se busenjem, a sva se ravan zaspe zemljom. Kad je sve gotovo, vele, da je »opremljena žega«.

Nedaleko žege zapali se dobra vatra. Kroz kabô saspe se »žera« (upaljeni žar) u samu žegu. Kad u žegi dobro »prisnaži vatra« (t. j. kad se dobro razgori), kabô se zatvori busom. Da vatra u žegi ne zahvati veći zamah, to se »gurnjem« (debljim drvetom) u kablu zgura žera i natrpa se »osječaka« (na male komade nasječenih drva) do vrha kabla. To se čini dnevno dva-tri puta. Vrh se uvijek zatrpava busenjem i zemljom. Ovaj rad »punjenja žege« traje osam do dvanaest dana, već prema veličini žege.

Da se vatra podjednako proširi na sve strane žege, udare se rupe u pravilnim razmacima oko

cijele žege. Te rupe zovu »hladnici« ili »mijehovi«. Drvo, kojim buše te rupe zovu »raošnjak«. Ako žega podjednako gori ozgor prema dolje, ona se kadi pravilno, te bude izdašna.

Iza kako žega propisno nekoliko dana gori, ona se »smiti« t. j. zbije sa sviju strana. Nato se pokusima (praveći rupe na žegi) ogledava, da li je već nastao ćumur — ugalj, ili pak još drvo sagorijeva. Znade se po dimu: ako je dim čist, ugalj je gotov, ako pak dim »muti« (t. j. raznobojan je), onda je to »glamlja«, t. j. drvo još gori.

Kad se žega dobro ispita, da li je sa svih strana sagorjela, ona se »uzmuti«, t. j. sva se zemlja strese u žegu, da time ugasne vatra. Žega se pusti nekoliko dana, da se ohladi. Drveni se ugalj onda vadi unaokolo i neprestano se zasipa zemljom. U unutrašnjosti ima još uvijek vatre i postoji opasnost, da se ona iznova rasplamsa. Napokon se cijela »žega razvali« i »razabire se« ugalj, koji se sprema i slaže u »kram«. Neizgoreni se komadi drveta zovu »opetak — opetci«, a sitni ugalj nazivaju »šćup«. Nakon završenog se rada veli: »Spržio sam žegu«.

7. Sepeti — krošnje i drvene kutije

1.) Sepetarstvo je bila druga grana našega obrta u drvetu. I sepetarstvo je bio obrt seljačkih kuća. Služilo je isključivo samo za domaću potrebu u Bosni. Taj se obrt svršavao prvim proljetnim danima, jer se s proljeća i ukazivala potreba za raznim vrstama sepeta. Sepeti su se pleli vrlo ukusno, imali su lijep vanjski oblik i bili su praktični za svaku uporabu, za tovarenje i nošenje.

Sepet spominje naša narodna pjesma: »Primače se srgu i sepetu«, »U sepetu ruho djevojačko«. Do danas su se očuvala imena raznovrsnih sepeta iz različnih krajeva Bosne i Hercegovine. Kraj oko Kreševa, Visokoga i Sarajeva rabio je kreševsku »krošnju«. Sepeti od Konjica i Hercegovine nazivali su se »neretavski sepeti«. Krajevi od Travnika prema Bugojnu i Livnu imali su »travanjski sepet ili krošnju«, a sepete s obala Drine zvali su »drinjače«. Vidimo, da su sepete nazivali raznim imenima, ma da postoji jaka sličnost među sepetima Hercegovine, Travnika i onih s obale Drine.

Kreševo je imalo veći broj naziva za sepete ili krošnje: »mala krošnjica« ili »beračić«, »krošnja« (za sve), »berač« (za branje voća i kukuruza), »pločarica« (za tovarenje ploča — potkova), »đubretnjak« (za iznos gnoja na njive), »ćumurnjače« (za prijenos ćumura), »podrugnjače« (kao zasebna mjera za sipanje ugljena u rudnice — 75 oka sadržine), »pljevarica« (za trpanje i nošenje pljeve u visini 1 metra i većoj širini), »runjak« (poseban i jak sepet, u kojem se rune kukuruzi, t. j. u sepetu se mlate »mlatom«). Ti isti nazivi sepeta za seljačku porabu i prijenos voća i sada su još u narodnom govoru. Vanjski je izgled sepeta i kreševskih »krošanja« različit: sepeti su u kvadratnom obliku, a krošnje su pri dnu uže; druga je vanjska razlika: sepeti — bilo travanjski, bilo hercegovački ili drinjače — imaju mnogo šire »pruće«, a također su čvršći.

Za sepete ili krošnje uzima se ljeskovo drvo, a osobito tako zvana »žestika«, koja se lako ljušti i savija. Da se građa lakše mota, kvase i pare

pruće. Sepeti i krošnje se »pletu«, a razdrti se »zapliću«. Površan posao ove ruke zovu: »ispriječati krošnju«, stoga naš narod za ono, što je čuo, a do čega malo drži, veli: »priječa mi« ili »ispriječo mi je to«, a to će reći: to je toliko sigurno kao iskrpan — »ispriječan« sepet.

Sepetarstvom su se mnogo bavili. Kod prenošenja na veće udaljenosti sepeti se redovito nisu vraćali, nego s robom »teslimili«, t. j. uručili.

2.) Kakogod je drvena kašika bila potrebna svakom pojedincu u kući te je imala simboličko značenje: »Ko je za kašike, taj je i za motike!«, »Teška mu je i kašika!«, »Ne će teže od kašike!«, »Prislonijo kašiku« (t. j. umro je) — tako je i drvena kutija bila pravno mjerilo za međusobnu razmjenu, a ujedno i kućna potreba, kao i obrtna i trgovačka.

Drvena je kutija za naš hrvatski narod bila osobiti simbol. Kako se govori za čovjeka, da je »lijep kô jabuka«, tako isto vele za kuću, štalu — pojatu, sobu, pa i samu ogradu: »Baš kô kutija!« Kutija je simbol i ljepote, i zgodnosti i umješnosti. »Kutijica« i »kutija« bile su svagdje nužne: trebao ih je i »kujundžija« — zlatar, i »saraf« — mjenjač, i »bakal« — trgovac, i domaćica u kući. Povrh svega toga je kutija stotinama godina bila mjerilo za žito na »pazarima« — prodajnim mjestima.

Građa se za kutije uzimala od bukova i jasenova drveta. Za kutiju se tražilo »čisto drvo« bez »frži« (grana) i precizna i znalačka izrada.

Kutije su bile vrlo skupe, stoga su se i čuvale, te su se njima služila pokoljenja.

»Varičić« ili »varićak« je najmanja mjera drvene kutije. Redovito ga nazivaju »purin varićak«

(mjera za puru). »Kutija«, a negdje je zovu i »pola«, mjera je od 8 do 12 oka, već prema vrsti i težini žita, koje se mjerilo. Na pazaru se upotrebljavala posebna kutija, koja je bila vlasništvo općine ili grada. Bila je s obje strane okovana željezom, a imala je i u sredini željeznu šipku. Nosila se po pazaru i s njom se mjerilo žito. Okovana je bila zato, da ne bi tko podrezao kutiju i tako varao. Cijena se žita određivala na »kutije«.

Druga je mjera bila »čerek«, t. j. dvije kutije. Daljne mjere jesu: »strana« (50 oka), onda »šinik« (80 oka), te »tovar« (100 oka). Kutija je bila podloga svim tim mjerama. Veće su kutije nazivali: »ulčeci«, i to prema veličini: mali, srednji i veliki ulček. Ulčeci su služili za držanje raznog već prosijanog brašna, te »jerišća« (sušenih rezanaca), kao i »bungura« (kaše). Sve je te kutije nužno trebala svaka kuća. Njihova se preprodaja vršila tek u većim mjestima, kao Sarajevu, Travniku, Visokom i t. d.

8. Nuzgredni težački poslovi

»Kaplamu« ili »šindru« za pokrivanje kuća ili staja sijeku težaci. Dijeli se u dugu i kratku kaplamu, t. j. od 80 i 60 cm. Prodaje se na tovar (100 komada), u novije doba i na komade. Za nju se uzima najbolji dio jelova stabla bez grana.

Žega je redovito seljački posao. Vrši se s jeseni i proljeća. Žega se kadi najradije od bukovine, a tek onda od hrastovine. Njezino je mjesto »upina«, a »kram« je stan za čovjeka, da kasnije bude spremište za ćumur. Negdje ima i posebni kram za ćumur.

Krošnje i sepetarstvo je zasebni obrt »krošnjara«, ali i svaki seljak znade sebi sam oplesti i zaplesti sepet.

»Krečane pale« već izvježbani ljudi »krečari«. Za malu se potrebu »spali« i u vlastitoj njivi. »Nepeka« se odbacuje. Kreč se u rovu »zavari«.

»Kiridžijanje« je posao prijenosa tovara s konjima. »Kiridžija« je čovjek uz konje, a njegova plaća »kirija«. »Kramar« je vođa za dulji put.

9. Čobanski posao

»Čoban biti nije lako!« veli narod. »Nije lako ni sebi, a kamoli drugome!« Čobaninu se povjerava »blago« — »mal«. Kod velika stada čobanin je ukućanin, a gdje takvog nema, red je uzeti »najmnika«. On dobiva redovito: dva para »prtena« odijela, gunj, đoku i šalvare, te tozluke i opanaka kolikogod podere. Odraslu se čovjeku daje osim toga i novac. Vrijeme paše je od Jurjeva do Lučina ili »u godinu«. Čobanin pomaže i musti. Njegova oprema je torba, kabanica i sjekira, te svirala, i »pletatije« igle, ako zna plesti čarape. Kolikogod naplete čarapa, to može unovčiti za sebe. On vodi brigu o broju stoke, o dobroj paši, o »brašnjenju i solilu mala«. Čobanin je u kući ugledna i draga osoba; muškoj djeci od dragosti tepaju »naš čobanin«. U čobanski posao spada i »strići vunu«, dakako uz nadzor i pomoć gospodara. Rad kao i vuna zovu se »striževina«. Vuna od janjadi je »jarina«, dok je ona sitnoruna sa koža »struževina«. Vunu dijele na opranu i neopranu, a po boji u bijelu, sinju, mrku i crnu; ona je ili duga »vlas«, ili obična striževina. Negda se je prodavala

vuna »na jungu« — do 2 kg, pa na oku, a sad na kg. Od kostrijeti — kozje dlake izrađuju se pokrovci za konje i kuću, »arari« — vreće za žito, zobnice i bisage — torbe u dvoje, kojima se nosi i sije žito. Čebeta se u ovom kraju ne tkaju, a pokrovce i sve drugo od kostrijeti rade majstori »mutapčije«, kao što i kovači obavljaju sav željezni obrt.

10. Mlin

Svako veće gospodarstvo osjeća potrebu za mlinom. Tko nema mlina sam za svoju vlastitu kuću, ima ga »na redove«. Rad u takvu veliku mlinu s četiri-pet »vitlova« tjera se kao obrt. Mlinovi se izdavaju i u najam. Jedan »red« traje 24 sata. Može se uzeti i u »pola reda«, te tada dolazi red jednom po danu, a drugi puta »ob noć«. Za mlin treba »benat« — zaustava vode, pa »jažva« ili »jaz« do »žlijeba« — ako je otvoren, a »badnja« ako je zatvoren mlaz vode. Nad žlijebom je ustava. U vodi pod mlinom stoji račvasto drvo »kobila« sa željeznom »plasom«, na čemu se kolo vrti. Kolo ima »šiljak«. Glava od kola je »šiška« s kašikastim »perajama«. Drvena sredina, »vreteno«, nosi u vrhu željezni »sjen«, koji kroz donji kamen ili mlin okreće mlinski kamen, što čini pomoću umetnute željezne »paprice«. Povrh kamena je »koš s koricama«, kuda pada žito, koje »čekalo« uz pomoć »piriza« odskačući kod vrtnje kola, ubacuje u »lončić«. Samljeveno mlivo pada u drveni »mušnjak«. »Tegara« ili »igla« je drvo, koje od strane kobile siže do u mlin, te se pomoću »klina« »ugađa«, da melje sitnije ili krupnije. Kamen uz kamen pritare mlivo: malo rastavljeni daju —

sitno, a više — krupno brašno. Mlivo se grabi lopaticom, a krilom kokoši ili metlicom izmeće se brašno. Na krupno mljeveni kukuruz zovu »jagle«, a drugo žito »hamur«. »Keške« i »bungur« je ječam ili pšenica, najprije varena, zatim sušena, te na visoko mljeveno tako, da se oguli kožica. To se redovito čini pred Božić. Kad nadođe voda preko šiške i peraje, to zovu »postup«. Mlinovi se po vremenu posjecaju, t. j. uglađeni kamenovi malo nazube. »Ujam« je naplata u brašnu za meljavu.

11. Stupa

Sukno se nosi u »stupu«, da se »uvalja«. U okolici Kreševa ima samo jedna stupa, vlasništvo Kristića-Anuna. Stupa ima sve kao i mlin za vodu, usto još veliki badanj, kud veliko kolo tjera »mlaz«. Ono preko »čepova« okreće kladu. Kroz trupinu ima dva »paoca«, koji četiri puta dižu po dva »tokmaka«. Oni stoje na »kozlacima«. Tokmake drže »perlice«, koje vise na »ojmaku«. »Santrač« je donja daska, a »prijestran« mjesto, gdje stoji sukno te s »obrežnjacima« čini cjelinu. »Stege« čuvaju cijeli prijestran. Sukno se motajući »valja« — pomoću vode: prvo se kvasi hladnom vodom, onda mlakom, a napokon vrućom. Vrijeme valjanja traje 24 do 30 sati. Nakon toga se boji na crno, u boji od kuhane jasenove kore, i onda se suši. Kad se mota, posipa se crnom željeznom prašinom, koja otpada kod kovanja ploča, a zove se »kovačina«.

12. Tkanje i predenje

Ovaj ženski posao je od velike važnosti. Negda se je mnogo sijao lan, te su imali za to sve sprave, a danas su one velika rijetkost. Lan su »čupali, močili, stupali i trli, nabijali, grebenali i izvlačili«. Tome je služila »stupa, trlica, zuber i greben«. Dijele ga na »ručice«, »pasme« i »povjesme«. Dulju ili veliku vlas uzimali su za »konac«, a drugo za tkanje. Lanene otpatke — »pozder« — miješali su s ilovačom i upotrebljavali kod gradnje peći.

Vuna i lan se »predu«. Rad se zove »predenje«. Lan su prele žene na dvokolnu preslicu ili s »prele« u ruci. Više predu vunu vretenom u ruci. Lan se bijeli u »pasmima« i »kandžilima« zajedno s rubljem. Tada se mota u »klupka«, s klupka na navijajuće »mosure«, a s njih na »navijaču« i »vratilo«. Tako isto rade i s pamukom. Tu luče »osnovu« od »poutke«, koja je lošije kvalitete. Za »sukanje« pamuka imaju »cijevi«, koje se umeću u »čunak«. Cijevi se namotavaju na »čekrku«, dok je pamuk na »bubnju«. Na »stanu« su »niti«, »brdo« i »podnožnjaci«, koji se kreću nitima. Među nitima i brdom je »daska s utegom«. Daska se u mirnom stavu ispravi, da se mogu kod »klinče razbrajati nita«. Postav se tka u bijelo, te se naziva prema vrstama: »uzvod«, »melez« i »ćereće«. Utkivanje šara u platno zove se »klinčanje«. Tako se tkaju marame, jagluci, peškiri, jastuci, bošče i pirlitani rukavi. Taj rad zovu i »pirlitati«. Za vrlo ukrašeno kažu, da je — »napirlitano«. Kome se hoće uljudno reći, da mnogo hvali, veli mu se: »Baš pirlita!« Ukrase u tkanju zovu: »križi, ploče, krune, oberi, kutije,

ružice, loze i katmeri«. Postav i uzvod se »pari« i bijeli vodom i suncem, dok se »klinča«, »melez« i »čereće« ne bijele, jer se tka od najljepše pređe.

U ovom se kraju ne veze mnogo. Negda su se vezle počelice, ogrlice i nešto malo »čerkezi« — dio do šake.

Čarape, priglavke i bozavce pletu na tri, četiri i na pet igala. — »Gargače« služe za čijanje i garganje stare vune.

»Keranje« ili »kere« jesu narodne čipke u bijelom ili crveno-plavom koncu. »Kere« dolaze oko vrata ili na rukave, i to ženskim osobama.

13. Nakit i češljanje

Muški je nakit vrlo jednostavan i vrlo nov, jer »mladost je sebi gizda«. »Gizda« je sve: i odijelo i srebreni i zlatni nakit. Srebreni su novci nakit oko kape, ispod vrata ili u upletnjacima za kosu i pletenice. U gradovima su se nosili dugi srebreni lanci do pasa, u novije doba i »ogre« dukata s vrlo malo bisera. »Oklopi« su srebrene kutije na lancima, u kojima se nalaze svetačke moći. Razni cvjetovi na kapama i na prsima, te koja »bašlija« — pribadača na košulji, a najskuplje bijahu srebrene i pozlaćene »pavte«. Srebreni »belenzuci« s deset lančića u sponi oko ruke ili srebrena »alala« u jednom komadu najčešći su nakit. Jednostavne pavte nazivaju — »žabe-pavte«, a s lancem i većim ukrasom kićene — »pivac-pavte«.

Češljanje je jednostavno i u »razdiok«, a puštanje »solufa« nad uhom kasnija je moda. Ako pridodamo malo narodne kozmetike, kao pranje lica u »jamuži« (mlijeku), ili mlakoj »žetici« (vodi iza

sirenja), pa onda mazanje »povlakom« od nekuhana mlijeka i umivanje u cvijeću oko Cvjetne nedjelje — to je i s te strane sve rečeno. Metanje mlada sira po licu je više liječenje od pjega i raznih crveni, nego kakvo poljepšavanje, jer se to rijetko činilo.

14. Šivanje

To je velik posao, jer sve treba sašiti, prošiti, »protegeljati«, zarubiti, obrubiti. Sve odijelo treba krojiti, naročito bijelo i šalvare. »Šav u ravno« i »šav na porub« čvrsti su šavovi. Iglom se šije sve, a »čuvalduzima« samo suknena tkanina.

15. Stakla

Čaša je bila rijetka stvar. Obično je plave i crvene boje, a rađena je u Veneciji. Prozorska su stakla bila »londre« i »nice« od goveđih crijeva i droba, očišćena i razapeto sušena na drvetu. Radi zime i manjka stakala bili su prozori maleni, a ne radi sile Turaka, kako to vole reći. Naša je kuća u Kreševu stara preko 300 godina, i na njoj su metar visoki prozori. Muslimani nisu voljeli, da do njihove mahale budu veliki prozori. To je svakako prema njihovom vjerskom propisu.

16. Lov i ribarstvo

Kreševljaci su se oduvijek bavili lovom: nešto radi zabave, drugo radi šumskih ljepota. Bilo je lovaca i po selima. U brdima je oko Kreševa bila obilna lovina na medvjede, lisice, vukove i zecove, a zadnje su divlje mačke ubijene 1920. godine. Pored puške služile su im za lov još neke sprave kao:

»Stupa« — teška daska, koja gnječi zvijer. Ona se upotrebljava za lov na kune i stoji na drvenoj gredi.

»Trglja« se sastoji od dva teška drveta na zaponac za veću zvijer. Na zaponac se stavlja meka.

»Tulac« je šuplje drvo, koje ima u sredini visoko i teško drvo. Životinja, kad ide kroz šupljinu, takne to drvo i ono je prignječi. Ovo se upotrebljava za lisice i jazavce.

»Gvožđa« su »na pero« i na zaponac razapeta, savijena željeza s oštrim zubima. Prema veličini zvijeri dijele se na: zečija, kuneća, lisičija, vučija i medvjeđa. Posljednja se ne pričvršćuju za kolac, jer bi ga medvjed istrgao. Ona drže nogu zvijeri, koja stoga ne može daleko bježati.

»Kotar« je drvena dvostruka ograda za vukove, u koju on uđe i u kružnom hodu sam zatvori vrata. Plete se od pruća i kolaca.

»Pucanj« je luk, koji kao praća ubija pticu.

»Dlake« su u obliku lasa na dasku zabijene konjske dlake. Njima se hvataju ptice. Pucanj i dlake su dječije sprave. Najbolje su bijele »dlake« od konja.

Lovački su izrazi: lov, hajka, hajkači, prijemet (kuda zvijer češće prolazi), brlog (medjedov ležaj), čeka (mjesto odakle se puca), bojna (gdje se tuku divlji orozi), trag (smjer, kojim ide zvijer), rovovi (gdje se rado zadržava divlja krmad), kolina (put divlje krmadi), sugreb (mjesto gdje vuci kopaju nogama), trijebi se (mijenja dlaku), a opuzla je otpala dlaka

Drugi je pribor za lov u zimi: »krplje« — okrugla drveta za noge i jelovi šćapci s četiri paroška kao štapovi.

Ribarenja ima malo i neznatno je. Lovi se na udicu — »sijelo« i u krošnju, koja je do pola natrpana suhim granjem, te na »vršvu« posebno pletenu, pa zatim lov u ruke. Hvataju se tri vrste ribe: pastrva, lipanj i »kavoše« — pešove. Rakove su rijetko jeli, dok se žabe jedu u Kreševu i Kiseljaku, ali samo mjeseca ožujka i travnja, — do trave. Puževe su jeli vrlo rijetko, i to samo dok su zatvoreni.

B) SOCIJALNA KULTURA

1. Kućni život

Obitelj je svrha života, a čestitost, sloga i rad ukras kuće. »Domaćin« je glava, a žena »stopanica, i reduša, i maja« — već prema broju »čeljadi« i žena. Muž i žena su drugovi. »Obitelj«, »kuća« i »loza« nazivi su za istu kuću i njezine članove. Sve, što je po muškoj krvi zove se — muška debela krv i loza, a po ženskoj — ženska i tanka krv i loza. Do žene se mnogo drži i veli se: »Otkle si čovo?« — »Otkle i žena«. — »Čovjek se vidi na ženinu obrazu, a žena na čojkovoj košulji«. Obitelj je zadruga. »Kućni prag je najveća planina«. Kućni je odgoj uljudnost i za pozdrav i za dobro vladanje: »Što tko ponese od kuće, to nosi kroz svijet«. Katolici se pozdravljaju sa »Faljen Isus!«, a muslimani sa »Mehraba!« (slobodno ti!), a oboji sa »Uranio«, »naspavao se« i t. d. Za »laku noć« mora biti odgovor: »Bog ti na pomoć«, jer je noć kao smrt crna i nesigurna.

Kumstvo je glavno kod krštenja, a sporedno kod vjenčanja. »Striženo kumstvo« se uzima između katolika i muslimana, te obratno uz rezanje kose i darivanje, a znači pravo i veliko kumstvo. U tom se slučaju muslimanke ne kriju.

Pobratimstva je davno nestalo, bar onoga uz krv i zakletvu u crkvi.

Prijatelji i jarani se biraju po volji i u nevolji učinjenu dobru.

Gost i »nahodnik« jesu uvijek lijepo primljeni, jer to Bog voli, a »čojstvo« nalaže.

2. Svagdanji običaji — adeti

Kad se gradi kuća, škrope se temelji blagoslovljenom vorom. Na temeljima se kolje »posjek« (janje). Do šljemena sagrađena kuća kiti se granjem i darovima ukućana i prijatelja za majstore. Te darove izvikuje jedan od majstora sa šljemena kuće.

Tri su obroka u danu: ručak, užina i večera. To se čini bez lupe i prepiranja. Poslovni se razgovori vode poslije jela.

»Moba« je »adet« i za dovoz građe za kuću i za poljske poslove.

»Češljare« su kao sijelo uz poziv radi češljanja vune. Usred rada se dijeli dar — »grona« u jelu.

»Konači« su sijelo za čišćenje kukuruza od okomine. I tu ima grona. »Dovršionica« je bolji ručak iza vršenja ili većega rada.

»Dodola« i »kraljeva« nema ovaj kraj, osim nešto mačkara (čorjaka) uz poklade.

3. Pravni odnosi

Vlasništvo se zemlje dijelilo. Ako je kuća na aginoj zemlji, onda ona nije vlasništvo. Kuću graditi dužnost je zajednice — zadruge. Ako je zadruga velika, treba svakom bratu izgraditi kuću.

Djelidba (dioba) se vrši među braćom, a pšenica grah i suho meso po oženjenima, dok maslo i vuna ide po ženama.

Trošak za ženidbu i udaju vadi se iz zajednice, pa se onda dijeli, jer je dužnost kuće ženiti i udavati. Suknena se odijela kroje svakome jednako, a prtena po dva para na odraslo čeljade, djeci kako stigne. »Osebina« ne ulazi u zajednicu, bila to njiva, blago ili novac. Kod djelidbe odabire najprije najmlađi, pa redom do najstarijeg.

Od prodaje jaja smiju žene uzeti novac za svoje potrebe.

Reduše i maje redaju se na obred.

Domaćina biraju ili ga imenuje otac. Nekada izmjenjuju i domaćinstvo. Na mobu se ide naizmjence, a moba za dovlačenje građe je neka moralna obveza.

Sijanje tuđe njive ide na polovinu i trećinu: polovinu, ako najmodavac dade đubre i sjeme, a trećinu, kad daje samo zemlju. Porez »desetina« obično se odvadi zasebno.

»Izor« je davanje volova, krava, ovaca ili koza drugome, da ih hrani i njima se služi. Na dva se vola uzima jedan tovar žita — ječma, od krave — tele i »junga« (jedan i po kg masla), od ovaca — janjad i vuna, od koza — jarad i kostrijet. Tko uzme životinje pred zimu, drži ih i preko ljeta. Inače se međusobno nagode.

»Najam« se služi »u godinu«, prema veličini čovjeka. Momčići imaju stan, odijelo, dva prtena odijela i opanaka, koliko poderu.

Na seosku »ispašu« ima pravo čitavo selo, a na planinsku više sela ili stalnih obitelji.

Domaćin mora češće »sviđati račun« s braćom. Muški dobiju za ličnu potrebu veći trošak — »hašluk«, a žene se »redaju« k misi i na »dernek« — sajam.

Posinak i pokćer se uzimaju uz dva svjedoka, i to s dozvolom Crkve ili Šerijata, a to se onda i civilno provede. Ako dođe do neslaganja, služba se obračuna na godine, kao »najam«.

Drugi pravni odnosi uređivali su se prema šerijatskom, a kasnije prema novom građanskom pravu. Djeca se ne dijele, dok sva nisu punoljetna.

Nepisani pravni zakoni glase: »Ko god samo hoće, taj zna, što je pravo«; »Lakše je pravo nego krivo«; »Pravo i krivo su komšije«; »Pune prāvē nema na zemlji;« »Ko istinito zna za Boga, taj će i činiti pravo«.

4. Svečani dani

»Trebaju i sveci i vesele zgode, da se čovjek odmori i razveseli« — veli naš narod. To i jest svrha svečanih dana.

»Očići i materice« jesu svečane zgode dviju nedjelja pred Božić, kada se oci i majke »otkupe« svojim ukućanima s darovima. Očići i materice jesu opća kućna svečanost i glasnici glavne kućne svetkovine — Božića.

Božić je narodu najveći blagdan; to je blagdan kuće i obitelji. Tog se dana ne ide nikuda, pa ni čestitati. »To je u Bosnu došlo sa Švabom«. Naš Božić nema jelike. Na Božić se jede samunpšenica, a od jela naročito »keške« — miješano meso i bungur-kaša, te »pače« — hladetina. Badnjak je svečan dan. Uz božićni se kruh spremaju

i »samunčići i kovrtanji« — pecivo za djecu. »Gradi« se također posebni kruh — »krsnica«. Ova je ukrašena viticama, pletenicama i pticama. Krsnica stoji na sofri svih božićnih blagdana kod svih obroka. U sredini krsnice gori svijeća, a u žitu kraj nje tri svijeće. Svijeća se »tješi« — gasi s komadom kruha namočena u vinu. Na Badnji dan pije se uz večeru i čaša vina. Kod večere unosi domaćin ili sin miljenik krsnicu i na njoj u sudu žito sa svijećom, te čestita svima Badnji dan i Božić. Onda se unose tri »badnjaka« — kratka hrastova drveta i postave se na vatru za vrijeme večere. Nekad se je badnjak, kao veliki panj, dovlačio iz šume volovima. To se činilo na sam Badnji dan. Molitve se obavljaju »općeno« i pripremaju se »zublje« za rasvjetu do crkve. Zublje se pripremaju već od Gospojine, i to iz brezova drveta. Od žita — obično je ječam — baca se na Božić ujutru kokošima, a drugo se ostavi za sjeme. Zeleno žito — pšenica (posijana na sv. Luciju) stavlja se u zrnato žito i u njem gore svijeće. Na Badnjak gori cijelu noć svijetlo. Negda su bili u običaju i »polaznici«.

Božićni pozdrav glasi: »Čestit ti Božić i sveto porođenje Isusovo!« Odgovara se: »Čestita ti duša, ti zdrav i veseo!«

Posebno treba naglasiti, da se za večeru na Badnji dan jede pogača u obliku »korâ: ili »nakorâ«.

O Vodokršću — Sv. Tri Kralja — valja rano ustati, otići na vodu, te se umiti. Djeci se voda donosi u sudu. O ručku se pojede krsnica, ako to nije već prije učinjeno, inače se polovica potroši na Novu godinu, a druga polovica na Vodokršće.

Na Cvjetnu se nedjelju mlade žene i djevojke, te djeca umivaju u cviječu, t. j. vodi, u kojoj je prenoćilo cviječe.

O Jurjevu danu »svrstaju« se trube od vrbove i ljeskove kore. Muška djeca trube kroz mjesto uoči toga dana i ujutru. Manja djeca svrću »piskove«, na koje zvižde. Narod vjeruje, da će onaj kroz svu godinu biti ranoranilac, tko na Jurjevo rano ustane i izađe.

Uskrs je svetac »bijeloga mrsa«. Tad se jede blagoslovljeno »posvećenje«: pogača, sir i jaja. Na Veliku subotu ujutro nose muška djeca blagoslovljenu vatru — »svetu vatru« u kuće svoje rodbine. U Kreševu je na Veliki četvrtak, Veliki petak i Veliku subotu »kucanja«, t. j. iza crkvenih se obreda u crkvi lupa šibama, kao uspomena na žalosno izdajstvo Judino. Za Uskrs se također šaraju jaja. To se radi »pisaljicom« i toplim voskom. Izvode se razne šare kao grane, list, križići, vitice, pletenice. Šarenim se jajima narod »tuca«.

Spasov-dan je čobanski svetac. Čobanima se tog dana daje svečan ručak, koji oni ponesu u šumu. Čobani pred večer okite marvu cvjetnim vijencima, te je tako dotjeraju u mjesta i sela. Stari je običaj, da se čobani tog dana kod ručka polijevaju mlijekom.

Na Ivan-dan pale se od granja krijesovi. U Kreševu još dižu visoko drvo nazvano »barjak« kao uspomenu na pobjedu, koju je fra Ivan Kapistran s Hrvatima izvojevao nad Turcima pod Beogradom.

Poklade su vrijeme šala i »mačkara« kao veliko »mesojeđe«.

»Derneci« su crkvene slave, na koje se skupi mnogo naroda. Na »dernecima« ima također mnogo narodnog veselja.

»Bodači« su planinske slave, na kojima se bodu volovi, da im se ogleda jakost. To se činilo na Bitovnji i Zecu u prisutnosti samih seljaka. Rogovi se ne smiju oštriti, niti se vol smije mazati vučjim ili medvjeđim salom, jer to volovi osjete, te onda bježe, a bježanje je znak — pobijeđenog.

5. Porod

»Nejmo poroda od srca!« bila je najveća kletva. Radi toga je porod veselje: »muško — rakija, žensko — kava«. Brigu o porodu vode žene i babe. Kumstvo se nastavlja. Ne vole se kumiti s mnogima, jer je to rod. Ime se daje po predcima. Žene se brinu za darove: djeci se daje odjeća, a majci sapun. »Babine« su ženska slava. Nose se pite i pogače. Djeca imaju »bešike«. Kada počnu hodati i da se uče hodati stavljaju se najprije u »stalak«, a onda u »hodavicu« — drvo, što se okreće između poda i stropa. Do četvrte ili pete godine nose djeca duge košulje, a onda tek dobivaju gaće — »kada mogne sam vezati svitnjak«. Za vrijeme, koje žena preleži u porođaju, kažu »leži u babinama«. Čelo djeteta vežu maramom, da dobije formu. Vežu maramu i preko ušiju, da ne bude »klempavo«. Djetetu se daje po malo i vode, da brzo progovori. — »Djeca su veselje« i »nada kuće«, »naši težaci i čobani«, »šćap starosti« i »dika roda«.

6. Svadbeni običaji

Kreševljaci ne vele ni »ženidba« ni »svadba« — oni vele »pijer« i »pir«: »Pirovsko vrijeme« ili »pijer je u Jarića kući«. Druge su oznake: ženidba, svatovsko veselje, svatovski prosci, vrijeme od ženidbe, ženi se... ili iskupili se svatovi«. To se sve vrza oko glavne svečanosti, a ta je »pijer«. U selima vele i »svadba« i »pijer«.

Kao vrijeme vjenčanja odabiru obično zadnju srijedu pred svetu Katu (25. studenog), rjeđe zadnju nedjelju pred poklade, a vrlo rijetko koji drugi dan u godini, ali uvijek vole srijedu.

»Amanet« je prvi znak skoroga vjenčanja. Njim se darivaju međusobno sami zaručnici: momak daje djevojci »mali« ili »veliki« dukat u zlatu, a djevojka momku »kerani jagluk«. »Amanet« se tada pokaže ukućanima.

Na ugovoreni dan čine se »prosci«. Pripremaju se obje kuće. »Prosce« sačinjavaju obično dva ili tri muškarca. U pojedinim se slučajevima radi zgodnosti uz muškarce šalju i žene. »Prosac«, koga ovdje zovu »stari svat«, nosi u torbi dvije »plocke« pića, a u njedrima prsten i dukat. »Prosci« se ne »izuvaju« pred »škalama«, nego na »divan-hani« ili »araluku«. Iza pozdrava »Faljen Isus!« i pitanja o zdravlju uđu prosci. Pitaju ih: »Kakova Vas sreća nosi u ovo doba dana?«, jer se prosidba vrši u predvečerje dana ili u sami mrak. Tu nastaju duge priče: »traže konaka«, ili im je »srna pobjegla u ovu kuću« i t. d. Da se te priče »ne mlate u prazno«, poslužuju se gosti rakijom uz »mezu« grožđa i suhih šljiva. To sve stoji na »siniji«, koja je pokrita maramom ili peškirom. Sporazumiju se

brzo, i tada kaže stari svat: »Po odredbi Božjoj i svete matere Crkve u ime momka Ive i njegove kuće opremljen sam, da zaprosim vašu kćer Katu«. Kako su pred tim govorom izvodili razne cure pitajući: »Bi li ovu?«, to se je s pametnim izgovorom odbijalo: »Mi joj ne nalazimo mane, ama nije to ona prava!« — tako se sada iza trećega i ponovljenog upita i iza kako je stari svat položio na siniju prsten i dukat, jedna žena uvodi djevojku zaručnicu. Tada ponovno kaže stari svat: »Ako je volja Božja i Tvoja draga volja, priđi i uzmi ovaj »amanet«!« Djevojka prilazi roditeljima, ljubi im ruke i »išće blagoslov«, pak onda klekne kod sinije, prekrsti se i uzme »amanet«. Čim se to svrši, pošalju jednog od starijih dječaka momkovoj kući »na muštuluk« (veselu vijest), da je cura isprošena. Tom dječaku se daje dar u novcu. Sad se jedna »plocka« pića uruči djevojačkoj kući, a iz druge se nazdravlja. Poslije se proscima iznesu darovi, koje pruža djevojka i ljubi u ruku. Djevojke nato prišiju proscima »marame« i »jagluke« otraga na leđa za »fermen« ili »džemadan«. Uz prosce nema ni duga sijela, niti kakve gozbe. Prosci idu momkovoj kući, i tu starješina ljubi prosce u čelo u znak hvale. Tu se onda večera. Proscima se po odlasku pripijeva, a pjeva im se također u kući, u koju dolaze. U selima nose prosci sa sobom i jelo i svijeće. Kad isprose djevojku, onda se goste svojim jelom uz svoje svijetlo.

»S v i l a« je zasebna slava. Ona je znak pažnje momka i njegove kuće prema zaručnici. »Svila« se zove običaj darivanja, koji se sastoji od »svilenoga paculeta« (obuljača za glavu), ogledala, češlja, naušnica ili »ogrice« od nekoliko dukata, te pogače

i plocke vina, koje darove donose žene po danu, i to je svečani sastanak žena. Djevojka također nadari te žene od »svile« već prema »námu« (ugledu) tih žena. Daje razne darove: od nove košulje do raznih marama. Svaka žena dobije još po »kokovrc« (smotak) pite i »grotulju« (na uzicu nanizanih) oraha. Tim će darom obradovati svoju djecu.

Nakon svega ovoga poziva djevojka svoju rodbinu, ali samo žene i djevojke, na »djevojačku medenu rakiju«. Tada sva rodbina nosi djevojci svadbeni dar. Ovaj se običaj drugdje zove »bakaruše«.

Zaruke zovu »p r s t e n«. Djevojka ode jedne subote s kojom mladom ženom, a momak s oženjenim čovjekom k župniku u samostan. On ih ispita »nauk« — znanje katekizma i obavi zaruke: momak meće prsten, a djevojka »jagluk«. Još se pita: »Je li draga volja?« i »da nijesu drugom vjeru dali?«, te se onda uzima uzajamno, mladenci se blagoslove i upišu se u »knjigu oglasa«. Oglašuje se triput. Kreševo i Kiseljak ne daju »prstenske užine«; to je običaj okolnih sela i župa.

Na »svili« i po »prstenu« uglavi se: što od obuće ima momkova kuća spremiti djevojačkoj kući. To se sprema uoči vjenčanja. Za mladu se spremi sve gornje odijelo: za glavu u najstarije vrijeme ženska crvena »hrvatka«, zatim »fino-fesić«, pa »duvak-čember«; od haljina duga »anterija«, zatim »kuburija« (crno sukno vezeno zlatom i opšiveno kunovinom) ili »saltica«, pa ženski »ćurak« u zlatu i lisičini, a u novije doba »ofistan« — suknja i haljina. Od ukrasa preko pasa srebreno-pozlaćene »pavte«, za noge crvene »jemenije« (meke cipele), a kasnije »kundure« (cipele) i bijele čarape.

Obuća za djevojkine ukućane je kao neki simbol otkupa, što su je othranili i odgojili, jer »vode gotovo čeljade«.

Djevojka sprema svoje ruho već od 14 godina, i to se zove »ruho«. Povrh svoga »ruha« sprema i svatovske darove »boščaluke« (od riječi »bošča« — platno). To se ruho sprema u »sanducima« (redovito u dva sanduka). Tu je ćilim, dušek, dva jorgana, »legenj« (umivaonik od bakra), »ibrik« (sud, iz kojeg se pije voda), »đugum« (sud, u kojem se nosi voda), »čirak« (svijećnjak) sa svijećom, metla i nekoliko jastuka.

Za pir se sprema »na veliko«. Svi se gosti moraju znati i pozvati, da se i oni spreme, jer je tu dosta troška. Svaki svat mora spremiti momkovoj kući cijelog brava, i to našarana i ukrašena jabukama i »šikom« — pozlatom i ogledalom na čelu. Brava šalje i prva rodbina momkova. U Kreševu je bilo malo kuća, u kojima se za tu zgodu nije sakupilo 15 do 20 brava. I sela šalju brava. »Ženidba je veliki trošak!« Narodna poslovica veli: »Kada čovjek kuću gradi, kada se ženi i kad u kući ko umre — tada pomozi!«

»Maje« su uzvane žene, koje će gotoviti jelo, a »pirinčlije« su djevojke, koje pomažu kod rada u kući, a naročitu peru mnogo suđe.

Svatovi idu od momkove kuće. Kuma nosi odijelo za mladu. Djevojka je poljubi u ruku i čelo. Majka oškropi blagoslovljenom vodom odijelo, i mlada se s kuminom pomoću oblači. Djevojka je svoje ukućane izljubila već ranije i s njima se oprostila. Dok se svati malo podvore, kreće se u crkvu na vjenčanje. Momak ide od svoje kuće u

crkvu sporednom ulicom, »Rijekom«. Iz sela se polazi ravno k crkvi.

Vjenčanja se obavljaju srijedom do podne. Iz crkve se ide u povorci. Svatovi bacaju djeci »pare« (sitni novac) s bonbonima. Odrasli lupaju bijele »bardake« u znak sreće mladencima, jer po narodnom vjerovanju ide uz sreću nesreća, uz dobro zlo, stoga nek se nesreća i zlo slome na »bardacima«. Netko od bliže rodbine iznese svatovima na put i rakiju. Poslužitelj se daruje sitnim novcem.

Na pragu momkove kuće stoji prostrta marama. Mlada klekne, prekrsti se i poljubi prag, a »svekrva« je blagoslovi vodom i pospe »šećerkama« — bonbonima. »Pirinčlije« — djevojke onda zapnu »naćvice« na vratima, da svati otkupe ulaz novcem i bonbonima. Te su »naćvice« drvena daska, kojom se »čini žito«.

Soba je spremljena za objed. Sad tu nema »sinija«. Uza zid zastrte sobe stoje vezeni jastuci (vez je utkan u jastučnice). Tu je i veliki debeli bijeli »čaršaf« od lana. Na sredini stoji samun i u njemu križ sa tri »pošičene« jabuke. Tu je mjesto kuma i kume, pa onda starog svata, djeverova i uzvanih. Prvu čašu, koju djever toči, dodaje mlada ljubeći ruku, dok je prije uz svaku čašu ljubila ruku. Njoj se veli: »Živa bila i sretna!« ili »Zdrava bila i sretna!« Ovdje se sad obavi svatovski ručak. Tu nema uzvanika. Ako se nisu momkovi darovi odnijeli ranije i ako se djevojačko ruho nije donijelo dan ranije, tada iza »svatovske užine« ide djever s »pirinčlijama« te odnosi momkove darove i donosi djevojačko ruho. Sanduci se dopreme konjima, a druge stvari nose »pirinčlije«-djevojke.

Druga tri djevera obilaze po Kreševu ili po selu i noseći »plocku« časte i pozivaju rod i prijatelje na svadbu, a to je večera u srijedu i ručak u četvrtak.

Tko god misli ići na »pijer«, treba da spremi i »pijerski dar«: svatovi i rodbina brava, a svi skupa »pitu« (maslenicu, burek, jajnjaču), pogaču i koju oku pića. Za pir u Kreševu ima staro šaljivo pravilo: »Ponesi što ćeš jest' i na što ćeš sjest'!«

Svečana večera počinje rano. Kako tko dođe, tako se i reda. Za goste su pripravljene ponajviše dvije sobe: jedna za muške s »mladom« i kumom, koja stalno stoji i sjedi uz »mladu«, a druga za žene. »Maje« nose jelo: najprije mesne kolačiće, pa onda mesna jela redom od »pirijana«, pa kupusa i mesa. Iza toga se donose pite, na kojima stoje kašike, u koje se stavlja novčani dar za »maje«. Zatim donesu djevojke veliku rumenu jabuku i daju je kumu pjevajući:

»Oj, ti kume, diko naša,
Tebe kažu od odžaka,
Od odžaka, od bogata,
U njedrim ti zlatna kesa,
I u kesi sto dukata.
Reko si nam dukat dati,
Dukat dati, a ne znati!«

Sada kum zadije u jabuku srebreni novac i jabuka uz pjesmu ide od ruke do ruke, da se napokon opet nađe u kuma. Tada djevojke pjevajući mole kumu:

»Oj, ti kumo, golubice,
Moli, kumo, svog goluba,

U njega je naš amanet,
Molimo te, daruj nam ga!«

Kuma moli i kum vraća pabuku, a djevojka kumi poljubi ruku. Poslije večere iznose djevojke cvijećem nakićenu »bukaru« s vinom i daju je mladoženji. On je pruži kumu, koji s njom nazdravi, i bukara obreda sve goste. Iza molitve ide svak svojoj kući na spavanje, tek »maje« i »pirinčlije« ostanu, da pospreme kuću. Kum i kuma prate mladoženju i mladu do spavaonice.

Ranom zorom zapjevaju »pirinčlije« na vratima mladenaca:

»Ustani gore, nevjesta,
Ustala ti je svekrva,
Bijele je dvore pomela,
Hladne je vode donijela,
Basmo je preje oprela,
I šećer-kavu ispekla!«

Momak-»đuvegija« otvara vrata i na razapete »naćvice« daje novčani otkup. Nato jedna »zaova« ili kuma (ako je iz kuće kum, kao brat) zavija mladoj »vindelj« (mrkim malim rupčićem njezin »fino-fesić«), znak, da je sada žena. »Mlada« ljubi ruke počam od kume, pa svekra i svekrve po redu. Sada »đuvegija« dijeli »medenu rakiju« po kući, pak onda ide kumovoj kući, te rodbini po redu. Kuma i mlada, te mladoženja i prvi djever idu na misu na t. zv. »vjenčani blagoslov«. Na taj blagoslov ne idu udovice drugi puta vjenčane.

»P j e r o v s k i r u č a k« je glavna svečanost. Tu je sve u svečanom ruhu, samo je mlada bez »duvka« na glavi i s »vindeljem« oko kapice. Uz zdravice

i pjesmu, te svatovsko kolo u »avliji« teče veselje. Pri ručku opet »idu kašike« i jabuka. Jer se u jabuku daje dar, stoga se u narodu i veli: »To ti je od mene jabuka!« Iznosi se pita, a najposlije tri »slatke maslenice«: kumova, djeverova i mladoženjina. One se ne lome, nego se bacajući u vis kod vraćanja u tepsiju »krte« (lome), pak se tako redom časti.

»Užljevalo« je zadnji pirski ceremonijal. Mlada sa djeverušama iznosi boščaluke (košulje i gaće zamotane u marame) te jagluke i marame. »Boščaluci« su veliki i mali. Mali boščaluci jesu rukavi od košulje ili gaće u marami. Djever »drugijenac« drži »legenj«, a prvi djever »prvijenac«, drži ibrik i sapun. Sad svi redom počam od kuma i kume peru ruke. Mlada dodaje svakome na ruke maramu, a kuma i kumu ljubi u ruke. Drugima ne ljubi ruke nego maramu, koju dodaje. Nakon toga se dijele »boščaluci« i drugi darovi. Svi svatovi uzvrate taj dar srebrnim ili zlatnim novcem. Taj novac pripada mladoj i ne ide u kućnu zajednicu.

Kad se sve to svrši, »maje« počnu u kući lupati uz »sačove« i »sadžake«. Nekada iznesu pred svatove i prazan »lopar«. Uz šalu se sprema oproštaj. Sad izvadi kum onaj križ iz samuna i dade ga odraslu dječaku ili svome mlađem sinu i njemu zapnu djevojke kumovu i kuminu »maramu« za leđa. Tada cijela svatovska povorka otprati kuma i kumu kući uz pjevanje svatovskih pjesama.

Petkom ujutro nastaje »pirinčlijski pir«. Djeverovi kupe desetak oka kestena, koje peku »pirinčlije« i »djeveruše«. Kesteni — »koščani« peku se uz pjesmu i veselje djeverova i drugih momaka. Tog jutra ustaje »nova neva« prva, loži

vatru i poslužuje svekra, svekrvu, djeverove, zaove i ostale ukućane.

Kerševska sela počam od Banbrda-Lepenice, pa drugih sela Kiseljaka prema Deževicama imaju sva iste pirske i svatovske običaje. Jedina je razlika u tome, što na selima postoji običaj »prstenskih« užina, koje se drže prve nedjelje iza vjenčanih oglasa. Ima i »svatovska« užina u prvu nedjelju iza vjenčanja. Te se užine donose iz momkove kuće, a drže se negdje u mjestu: Kreševu, Lepenici, Kiseljaku i Deževicama.

Prosidbu nazivaju i »ugovor«, jer se tada uglavljuje i broj svatova i darovi za djevojačku kuću. Sve se mora točno znati!

U kreševskim svatovima ima uz svakoga djevera i djeveruša. Tu su redovito dva kuma. Drugog nekada zovu »prikumak«. U seoskim su svatovima negda bili samo muškarci i jedna žena »jenga«. Pomno ispitujući saznao sam, »da je tako u starini bilo i u Kreševu«. Sada dugo vremena i svatovi sa sela imaju djeveruše. Mladoženje sa sela dolaze do crkve sami i odlaze sami iza vjenčanja.

U svatovima su časne osobe: stari svat, kum, barjaktar ili vojvoda, djeveri, kuma ili jenga, te djeveruše. »Komordžija« za djevojačko ruho odlazi posebno, a kreševski vatovi ne poznaju »čaje«, koji razveseljava svatove.

Svatovi sa sela — ma kako ono bilo blizu crkve — dolaze na vjenčanje na konjima.

Prvotno su se svatovi slavili po sedam dana. Kasnije su to franjevci zbog drugih narodnih nedaća, kao: globa, bolesti, kuge i drugih bijeda, sveli na dva dana.

O božićnim blagdanima pohađa mladoženja punca i punicu prvi puta. Sada su te dvije kuće »prijatelji«; veli se: »Idem u prijatelje!«

Naš narod tvrdo vjeruje, da je dobro djelo pomoći momku, koji se ženi, a velika je grjehota kuditi djevojku, koja se udaje, jer: »Svak ima svoju sreću!«

O ponovnim ženidbama veli narod ovo: »Prva ženidba po Bogu, druga — po ljudima, a treća — po vragu«.

7. Pokop ili ukop

»Što se rodi, to mora i umrijeti« — veli narod. Zato je smrt našem narodu »naredba Božija«, i za nju se sprema. Žene spremaju ukopne haljine za sve odrasle u kući: kapu, za žene i maramu, košulju s ječermom i gaće s bijelim čarapama, te »ukopne svijeće«: »mali odar« od 33 svijeće i »veliki« od 66 svijeća, i još po koju veliku svijeću. Sve svijeće, kojima se naš narod služi moraju biti od žutog pčelinjeg voska. K tomu opreme po dvije marame: jednu na raspelo, što se nosi pred mrtvacem, a drugu na dar svećeniku, koji ga sprovodi. Te marame zovu »križi«. Muški spremaju »ukopne daske« od hrasta ili bukve. One se drže u pripravi na tavanu ili ima već označen hrast, koji će posjeći, kad domaćin umre. Mrtvaca kupaju i briju. Muškarca redaju i oblače muški, a žensku »ženskinje«. Mjesto, na kom mrtvac leži, zovu »odar«. Nekada su se mrtvaci kopali u tri daske zvane »sklopnice« s priječkama »ključima« u obliku trokuta s »uzglavcem« i »podnožnjakom«, jer nije smjelo biti željeznog čavla. Danas se mrtvaci ko-

paju u »sanducima«. Glasnik s bijelom maramom oko glave ide da javi smrt. Smrt franjevca javljao je momak, koji je vodio osedlana konja prekrivena crnom čohom.

I danas još, premda rijetko, vežu mrtvaca preko pasa crvenim pamukom ili vunom.

Mrtvac, muško ili žensko, prekrivao se je crvenim šalom. Taj se je običaj održao na selu.

»Podvornji« i omotano uže čine »nosila« za mrtvaca.

Nad mrtvacem se nariče u tonu recitacije. U Kreševu su kod »čuvanja« mrtvaca pjevali recitativom iz »Babuša« (fra Babić: Smrt, sud, raj, pakao).

»Greb« je dubok. Kad se mrtvac spušta u nj, pomiče se prema glavi »u napredak (na bolje) mrtvaca i kuće«. Prije nego što se ukopa, odriješe se sve spone na rukama i licu, da ga ništa ne steže.

»Daća« se daje u kući, ali se danas većinom donese na groblje: pogača, meso, pite i sir, te rakija. Jede se samo pogača, koja se ne smije rezati, nego samo lomiti.

Ukućani se ne umivaju, dok je mrtvac u kući, a poslije ukopa peru si ruke na vodi. Negda se »u žalosti« nosila potpuno bijela odijela, dok se danas nosi crnina. Muški izvrate gunjeve i ne nose šala oko glave. Nekada su četrdeset dana puštali bradu za odraslim članovima iz svoje kuće. Vele, da je negda bilo i »sedmina«, ali su i to franjevci kao trošak dokinuli, te su i daću sveli na mjeru.

»Na žalost« dolazi rodbina i prijatelji, koji nisu bili na pokopu.

»Grebovi« pokojnih su dragi i ne trpi se bilo koje oskvrnuće. Urešeni su hrastovim križem grčkog oblika. Mrtvac se redovito nosi, rjeđe vozi volovima, ali nikada konjima.

8. Muslimanski narodni običaji

Što se tiče narodnoga rada i života, isti su običaji kod muslimana kao kod katolika, tek su muslimani i svoje običaje navezali na vjeru. I oni slave:

Jurjevo s ranim izlaskom iz kuće. I njihova djeca trube uz trube po »Mahali«, samo što se oni na tekućoj vodi umivaju na Jurjevo, a naši o Vodokršću.

Ilin-dan slave muslimani kao dernek »Aliđun« s izletom bilo kuda, naročito u Kiseljak. »Aliđun« se slavi po starom kalendaru.

»Bestilj« je svečana zgoda, kada se uz pjesmu i veselje peče »pekmez« od šljiva.

»Trke« su svadbena slava. Postoje tri vrste trke: konjska, pješačka i dječija. Tko uteče, dobije dar: čohu, košulju i maramu.

Kod poroda, ženidbe i ukopa pridržavaju se muslimani više propisa vjere, te su to više vjerski nego narodni običaji, ali »sunućenje« i svadba imaju i značaj narodne slave.

Što se tiče gornjeg odijela, muslimani su odavna pošli za modom Carigrada, no seljački narod nosi gunj, ćurdiju i šalvare, ali samo sa zelenim gajtanom.

Svi su nazivi težačkog ratila isti kao u katolika, a i rad je istovjetan.

9. Vjerski narodni običaji

A. Kod katolika ima nekoliko vjersko-narodnih običaja, koji se smatraju pravim narodnim običajima.

Blagoslov polja s posebnim molitvama i zazivima vrši se iza Markov-dana u svakom selu na groblju: »Od munje, grada i zla vremena«; »od kuge, glada i rata«; »da se Bog dostoji plod zemlji dati i uzdržati« i t. d. Tada je u molitvama i spomen mrtvih. Svećenik posebno čita imena mrtvih, za koje se zajednički moli.

Općenita molitva navečer i ujutro s narodnim »priporukama« sveopći je običaj.

»U sve[1]) vrime godišća« pjeva se na Božić kod svake svečane mise.

»Zdravo Tijelo Isusovo« pjeva se kod svake pučke mise, a na »mlade nedjelje« pjeva se »Ponizmo se Teb' klanjamo«.

»Gospin plač« pjeva se uz korizmu — post. Sve se ove pjesme pjevaju kreševskim napjevom.[2]) Pjeva ih sav narod vrlo skladno i milozvučno.

Iskanje oprošćenja je posmrtni običaj. Prve nedjelje iza smrti dođe rod i navijesti molitvu, koja se čita: »X. Y. je umro ove nedjelje i iskao je oprošćenje od svega puka«, a sav narod odgovara: »Bog mu oprostio!« Plaćanje misa za pokojnika već je čisto vjerski običaj. Strogo se pazi na to, da se kod djelidbe oduzme najprije svota određena za mise.

[1]) mjesto starog oblika se = ovo.

[2]) Vidi: Sv. Cecilija — 1932.: Pučki crkveni napjevi u Kreševu, sv. 3.

B. I muslimani imaju svoje običaje uz:

Ramazan, kada drže sijelo s pjevanjem uz gusle i tambure. Katolici iz dužne pažnje tada i ne puše pred njima.

Bajram; dva su bajrama: ramazanski i kurbanski. Na ovaj posljednji bajram šalju muslimani svojim »jaranima« katoličke vjere komad mesa, dok katolici na Božić njima šalju božićni samunčić, a o Uskrsu koje šareno jaje.

Oprost — halal ištu pred smrt, a i ukućani vele: »Iskao je halal od svakoga!« Muslimani pako naročito slave »mlade petke«, kao što vole katolici slaviti »mlade nedjelje«.

Dahira je sveopća molitva u bilo kojoj nevolji, te se čini u velikom skupu naroda; zasebno se ista moli za velike suše.

C) DUHOVNA KULTURA

Naš hrvatski narod — bio katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti — mnogo drži do svoje vjere, te je prebacuje na sveopću, a posebno na svoju duhovnu kulturu. Pa i s pravom, jer bez vjere ne bi tako lako prolazio kroz teški život, niti bi se mogao zanijeti u pjesmi, ni u vezu, ni ukrasu, niti za znanjem. »Bog ima i od Boga je sve!« Zato i počinje narodna pjesma: »Sve povrzi, za Boga prioni!« Svi narodni ukrasi vrve vjerskim motivima.

1. Jezik, govor

»Jezik je dar Boga!« lijepo veli naš narod. Vrlo teško podnosi ismjehavanje svog jezika i izgovora. »Tako su mi i stari govorili!« — ponosno veli svaki seljak. Govor ovoga kraja je — s malom iznimkom — klasičan hrvatski jezik, a tako isto i njegov naglasak. Danas je ovaj kraj ijekavski, premda se zna, da se je ovdje, u srcu Bosne, prije govorilo ikavski. Držim, da su na to mnogo utjecali franjevci, koji su odavna radili o nekoj jezičnoj homogenosti i izgovoru, a naročito iz onoga vremena, kad se je ijekavština proglasila književnim govorom. I danas se neke riječi izgovaraju ikavštinom. Sav ovaj kraj

ima nekoliko riječi pretjerane ijekavštine: »pijer, vijer, priječati« i t. d. Ima nekoliko riječi s naglaskom uobičajenim samo kod muslimana i katolika Bosne: »sùnce, brdák, Kàta« i t. d. Zgodno je ovdje za to navesti, što veli g. Riza Ilova-Čengić, rodom iz Sarajeva, davno odseljen u Brusu (Turska). On o tome piše u »Lovačkom Listu« br. 1, 1941, Sarajevo: »Palo mi je u oči, da se u Kreševu govori čistim sarajevskim naglaskom, i to starim naglaskom, kojeg više ni u Sarajevu nema. Po drugim mjestima Bosne nisam imao prilike da čujem ovaj akcenat, dok sam u Kreševu imao dojam, kao da slušam stare Sarajlije, davno iseljene po Turskoj, kojih više u Sarajevu nestaje.« To g. Riza Ilova piše iz Bruse, i on čuje tamo taj akcenat, jer još u mnogim ulicama Bruse ljudi govore hrvatski.

Izgovor je naroda jasan, malo oštar i pravilan — osim kojeg turcizma ili vrlo rijetke tuđice. Dobro razlikuje ć i č, đ i dž, samo se h često ne čuje, na pr. »uka« mjesto »huka«. Od sarajevskog muslimanskog izgovora razlikuje se jedino po tome, što Sarajlije vele: »judi«, »jut«, a kreševski kraj točno izgovara: ljudi, ljut.

2. Glazba, pjesma i kolo

Junačke i hajdučke pjesme najviše su se pjevale uz gusle. Katolici su kao i muslimani veličali svoje junake, ali su naglašavali i međusobno pobratimstvo i junaštvo, »čojstvo« i čast. Danas ovaj kraj ima još nekoliko guslara.

Tambura je bila momačko i sijelsko glazbalo. To je bio momački »nâm« — ponos. Ima više vrsti

tambura: mala »bugarija« s 4 žice, veća »šargija« s 4 žice, »saz« sa 6 žica i vrlo dugim drškom. Prije je postojala još jedna mala vrsta tambure, »balduk« ili »bozdluk«. Služila je samo za »kucanje i prebiranje«. Svirali su je rijetki umjetnici.

»Svirala« je čobanska frula. Posebna su vrsta »dvojnice«.

Trube, rogovi i piskovi jesu glazbala, kojima se sviralo samo o Jurjevu.

»Čampare« su vrlo mali »tasovi«, koji udaraju uz kucanje tambure.

Violine sviraju tek u najnovije doba pojedinci. Uz »def« se ne svira nikako, »jer su Židovi izdali Isusa svirajući def« — veli narod. »Bubanj i zurma« ciganska su glazbala.

Tamburaški su izrazi: kucati, udarati uz tamburu, pirlitati i »vešti« (veze — kada mnogo izvode igrom prstiju).

»Okretanje tepsije« na siniji sijelska je zabava žena. To se činilo uz pjesmu. To je »okretanje« pred koji decenij iščezlo.

Tambure su izrađivali u Kreševu, a frule su radili muslimani iz Visokog.

Pjesme su dijelili na: djevojačke, momačke, sijelske i žetelačke, putne — kiridžijske i svatovske, zatim šaljive, a posebne su bile pjesme, koje su se pjevale uz bešiku, da uspavaju djecu. Crkvenopučke su pjesme uveli svećenici, a t. zv. »poravno« i »sevdalinke« stigle su iz grada. Narodna pjesma pjeva i odviše diskretno ljubav, a »sevdalinke« vrve od »ljubavnih meraka«. Narod je ovoga kraja vrlo dobra sluha i zvonka glasa, te lijepo pjeva, pa se je još u staroj Bosni govorilo: »U Kreševu

ne pjevaj!« Ima jedna neizdata zbirka momačko-djevojačkih pjesama, koje je zabilježio građanin Kreševa Franjo Milošević još kao momak — oko god. 1876. Ima oko 80 pjesama.

Kolo su prvotno igrale samo djevojke »kolajući i pjevajući«. Kasnije su se počeli hvatati u kolo i momci, ali ne za ruke, nego preko marama i jagluka. Kolo se igra za šalu i veselje na sijelu uz tamburu i uz drvene kašike. Igra se u taktu. Prije se na sijelu igralo još jedno kolo u dvoje: muško i žensko, ali bez doticaja, s gestikulacijama, koje očituju ljubav.

3. Vez i ukras

Ovaj je kraj siromašan vezom, a bogatiji šarama u tkanju. Taj vez u tkanju zovu »klinča«, a šare prema obliku: ruža, kutije, katmer, loza, ploča, orozova kruna, križi, sitna i krupna klinča. Vezle su se samo poćelice, jàke — ogrlice, te ponešto šalvari i čarape. Istim se šarama većinom ukrasuju i uskrsna jaja.

Rezbarilo se malo: drvene pratljače, »vodiri«, preslice, i druge sitnice. Taj su posao rezbarenja na vratima i »šišetima« izrađivali Konjičani. U Kreševu je bilo dosta izrezbarenih vratiju. Drugi se način rezbarenja sastojao u tome, što su slagali daščice i tako izvodili figure.

Muslimanke vezu mnogo, osobito u zlatu — »čevrme«.

4. Narodne igre

Najstarije su igre »kamena s ramena« i hrvanje. Igra kablova i koplja: čovjeka dižu u sjedećem i ispruženom položaju. Junačke su igre bile još: dizanje teškoga kamena ili ćuskije, gađanje »nišana« — određene točke. Gađalo se puškom.

»Klis« i **»bira«** jesu igre štapom i klipićem. Igra »šege« je tjeranje kamena štapovima u rupu — kao hokej. To je čobanska i dječija igra.

Sijelske su igre: sakrivanje i traženje prstena (sakriva se pod čarape), igra zaloga, igra čiraka: dodaje se sviječnjak i pita se: »Što to držiš?« Sijelska je igra uz nekih 40 drvceta — »ćose«.

Trke: konjske ili pješačke, puzanje uz lojani okrugli stup, trčanje u vrećama, skakanje na napuhanu mješinu — omiljele su igre naših muslimana kod svadbe ili »teferiča« (veselja).

»Dãma« je igra — poput šaha — građanskoga življa, donesena s Istoka.

5. Priče, kazavice i pitalice

Na sijelu se priča. Da ne bude jednolično kazuju se:

Priče kao događaj kojeg poznatog čovjeka. Priče su ponajviše povijesnog sadržaja.

Kazavica je neka poučna priča. Može biti i šaljiva, ali mora biti duhovita. Naš narod voli šalu i veli: »Ko ne zna za šalu, neka ne ide među

ljude!« Vrlo rado prepričava anegdote o svim poznatim ljudima.

P i t a l i c e su znak bistre pameti, te ih oštroumni smišljaju.

P o s l o v i c e su rječnik svakog mudrijeg narodnog čovjeka.

6. N a r o d n o z n a n j e

Od znanja narod ne bježi, ali ima zlo iskustvo sa t. zv. učenim ljudima. Oni su otišli od Boga i vjere, u mnogočem su se razišli s narodom, te ih s njim gotovo ništa ne veže. I osobni poroci učena svijeta otuđili su narod od njega. Narod je mnogo prošao i prepatio, te zna, »da je sve mijena«. I opće povijesne i životne prilike utjecale su na njegovo neznanje, ali narod želi — iako polako — da dođe do boljeg znanja i života. Po svom je sastavu konzervativan. Kad to dobro proučimo, onda vidimo, da to nije najveće zlo. Nepovjerljiv je, ali se dade poučiti. Brzo shvaća i pamti, ali težina dnevnoga rada, briga i siromaštvo koče brži i bolji prosvjetni napredak. Život Bosne i njezinih stanovnika nije bio snažan ni po prirodi, ni tokom života, ni blagodatima uprava; no ipak ima narod svoje lijepo narodno znanje.

Narod dobro luči »v r i j e m e«, iako u poslu ne hiti. Pazi na sve vremenske promjene i ima svoje nazive: »od žege i pripeke do bljutavice«. Poznaje i jedan dio zvjezdanog neba od »Vlašića«, »obramenice«, »prihodnice« do glavnih zvijezda sunca i mjeseca. Zna odakle dolaze kiše; zna i neke znakove suše, velikog snijega i t. d.

Liječenje vrši vodom, travama, vunom, solju, sirćetom, grijanjem, a narodni ljekari vidaju rane »melemima« i »grade slomljene kosti« često bolje od savremene medicine. Ima u tome i čudna liječenja. To je zaostalo od neznanja i sujevjerja. Sada sve to polagano otpada i iščezava.

Narod ima svoje mjere: k o l a č — koliko ruke raširiš, l a k a t, te p e d a l j — od palca do vrha srednjeg prsta, r o g u š a — od palca do vrha kažiprsta i s t o p a. A r š i n i m e t a r uvedeni su kasnije. Žito mjeri k u t i j o m, v a r i ć a k o m, z o b n i c o m, b i s a g a m a, s t r a n o m i t o v a r o m. Mjere za tekućinu jesu b u k a r e i ć a s e, a naročito p r e g r š t i i š a k a.

R a b o š i su drveni zapisci sa znakovima: X i III. Svaki posao ima i raboš. Raboši su jednostavni i dvostruki, ali uvijek od jednog komada drva. Dvostruki imaju svoj znak, gdje se poklapaju, kada se sjedine. Ove dvostruke prima nosilac, a primalac dobiva duplikat. Drugi raboši na dasci ili gredi imaju znakove: ×, +, O, ⁄, L, \, i t. d., pa gazda znade, čiji je koji. To su obično kafanski ili tovarni znaci za razna lica.

7. N a r o d n o v j e r o v a n j e

Narod nekim iskustvom drži, da je njegovo vjerovanje opravdano: utorkom ne voli početi orati, za mlada mjeseca ne sadi voće, ne goni i ne razgrće đubre; »praznice« su mu iza Lučin-dana i druga nedjelja iza Jurjeva, dani pred Božić — »vidoci« — (12 dana) kazuju vrijeme onih mjeseci buduće godine, a 12 dana iza Nove Godine mora

to potvrditi i zovu se »svidoci«. Za mjesečeve mijene nije dobro ni sijati, ni prati haljine, ni voće saditi, ne valja ni da kvočke legu. Preko praga treba da se pređe desnom nogom. Ima zlih očiju, koje mogu »ureći«, stoga se ždrebetu meće kašika, a kravi na rep veže kakova šarena krpa. Negda je narod vjerovao u »vile«, »more«, »vukodlake«, »krake« — što nose djecu i razne »prikaze«, a danas su ovi izrazi gotovo nestali iz govora. Kroz sve kulturne faze naš je narod — katolici i muslimani — pa i ovaj dio Bosne: kreševski kraj, imao svoj udio u općoj narodnoj kulturi. Posebno treba istaknuti, da se tu u srcu Bosne nije izgubila prisutnost hrvatskoga naroda i njegove kulture ni za jedan čas. Hrvatski narod stoji na ovoj grudi od prvoga dana svog dolaska pa do danas!

TUMAČ NEKIH STRANIH RIJEČI

ȁkča — najsitniji srebreni turski novac (100 drama (ne gram) srebra — 420 akči)
àba — debelo sukno
ȁbadžija — krojač debeloga sukna
àlala — grivne od srebra i zlata
àlât — oruđe za obrtnika
àlatka — svaki manji predmet potreban za rad
ȁrač — porez; trošak
aràčlija — ubiratelj poreza
ávlija — dvorište
bàša — vođa, predvodnik
belènzuci — skup lanaca od srebra preko ruke
bùrma — vijak, šaraf
cȍkula — drvena obuća
čekmèdža — mali pretinac u škrinji
čèkrk — drvo, koje izvlači rudu i kolo, pomaću kojeg se suče pamuk
čérek ili čerjek — četvrtina
čevȑma — vezena zlatom ili srebrom ukrasna marama
ćèfîl — svjedok, garant
ćẽfš — komisijski pregled na licu mjesta
ćehája — zamjenik
ćùmur — ugljen

ćùskija — oštro kratko željezo, kojim se prave rupe u zemlji za kolce
dèmir — željezne priječke na prozoru
dîmâč — talioničar
dîrek — drveni stup
divanhàna — veranda
dìzma — drvena građa u zidu kuće
dùganja — kovačnica; dućan (dogana)
dùnđer — tesar
èkmek — kruh
ekmèkčija — pekar
èmîn — niži civilni činovnik
èsnâf — ceh
falèdžija — topnik i popravljač topova
falja — luknja na topu ili puški, gdje se pripaljuje barut
fènjer — svjetiljka
fìndžân = fildžan — mala porculanska zdjelica za crnu kavu
grȍš — 40 para
hân — prenoćište
hàodina — mjesto za otpatke taljene željezne rudače
hàrač — porez, gl. arač
hȍdža — muslimanski svećenik
hŕmza — auripigment
hùdžet — presuda
jàrân — prijatelj od mladosti
kadija — vjerski sudac
kadìluk — teritorij jednog kadije
kȁmza — držak noža
kàntâr — vaga za glomazne težine
kànûn — zakon, paragraf

kàsap — mesar
kàtmer = cvijet — klinčić — karanfil
kàzma — motika s jedne strane, a s druge čekić za razbijanje kamena
kirìdžija — posluga kod tovarnih konja
kîš — prah od pirita
kolač — mjera od 6 do 8 metara
kònak — velika zgrada, a znači i prenoćište
krâmâr — vođa konjske karavane
krȁšnja — trouglasta motika
kùšhàna — izlet s gozbom
làgum — naboj za razbijanje stijenja
ljènka — dugi kolac
mȁca — poluga od željeza
mȁhala — ulica
májdan — znači općenito veliku količinu bilo koga materijala, a u slučaju kovačkog obrta znači veliku kovačnicu na pogon s vodom
majdàndžija — glavni kovač majdana
mírija — imanje u zemlji
mudèriz — vjerski naučenjak
mȕlk — imanje od zgrada i kuća
mȕlla — vjersko-civilni starješina
nàhija — predio
nàlbat — pokrivač konja
òka — 128 dkg
pȁstrma — suho meso
pèka — željezni pokrivač, pod kojim se peče kruh na ognjištu
pènde — mjera oko 2 l
râboš — zapis u crtama, zarezima u drvetu
rùfet ili urfet — esnaf, ceh
sȁč — željezni poklopac za pečenje pite

sàrâf — mjenjač
sèrhat — krajina
slêganj — željezni malj
sûbaša — povjerenik posjednika
sùnetiti — obrezati
šćòklac — željezni zapor na vratima
tèrzija — krojač lijepoga sukna
tèzgere — drvena škrinja za prijenos otpadaka
tròska — izgorjeli ostatak ugljena i rude
ùdût — kraj
ùdžera — smočnica
ùpina — veća izgrađena ravnica za paljenje drvenog ugljena
ùzbojnik — glavni vlasnik rudarskog rova
vàrk — ili »verk« — rov
zábit — kotarski predstojnik

POPIS PRILOŽENIH SLIKA

Prilog str. 1. Ulaz u Kreševo.
» » 2. Franjevački samostan, crkva i pučka škola u Kreševu, sagrađeni 1768. po domaćim majstorima, porušeni 1898. prilikom gradnje novog samostana. — Veliki »han« u Kiseljaku u bosanskom stilu, najveća privatna zgrada 19. stoljeća u Bosni.
» » 3. Majdan. Rudnica. Stupa. — Kreševska rudnica sa strane. Kreševska rudnica sa pročelja.
» » 4. Ogromna gomila »troske« iza jedne »rudnice« i »majdana« u Kreševskom polju. — Dva komada željeznih okova od »esnafskih svijeća« iz Kreševa. — Otucački alat. — Svijećnjaci (»čiraci«), dva križa, kadionik, dva kaleža i posudice za vodu — rad kreševskih zlatara kujundžija iz XVIII. st.
» » 5. Zadružna kuća na selu u tri dijela. — Seljačka kuća sa mljekarom. — Hâr i hambar na selu. — Sijenska kola.
» » 6. Pojata sa okruglim krovom u prednjem dijelu. — Čobanska koliba. — Najstariji mlin u Kreševu — »od pamtivijeka«.
» » 7. Mlin u selu Lepenici. — U stilu bosanske gradske kuće: župski stan na Banbrdu. — Torkula, preša za voće. — Preslica ili čekrklija.

» » 8. Mato Kristić, zadnji kovač-otucač iz otomanske Bosne, umro u 90. godini 1940. — Ženska »pamuklija« i muški »opeti rukavi«. — Baba Ranka Momčinović, koja je zadnja nosila »kapu hrvatku«, umrla u 102. godini; nošnja: svileni koparan i dimije. — »Hrvatka« iz Bosne.

» » 9. Muška odjeća Kreševljaka: fermen, koparan, čohane čakšire. — Lovac iz Kreševa. — Zadnja prelja iz Kreševa. — Seljačka odijela Kreševa i Sarajevskoga Polja.

» » 10. Zavjetni darovi u franjevačkoj crkvi u Kreševu. — Krsnica iz Kreševa.

» » 11. Kreševka »pitu razvija«. — Krušna peć u Kreševu.

» » 12. Mijo i Ibrahim igraju »dame« u Kreševu. — Usađeno drvo na Ivanj-dan: »Barjak« u Kreševu.

SADRŽAJ

Strana

Kreševo i njegova prošlost 5

I. ŽELJEZNI OBRT

1. Turski rudarski zakoni 17
2. Pisani turski spomenici o rudarstvu u Kreševu 19
3. Položaj Kreševa — Predmeti, koji su se izrađivali u njemu 22
4. Obrtni rad Kreševa 25
5. Rufetske mise i esnafske svijeće . . . 31
6. Žegari i kramari 34
7. Malo brojeva iz kovačkog obrta . . . 35
8. Kovački narodni nazivi 38

II. GRAĐANSKI ŽIVOT 46

1. Politička uprava Kreševa 49
2. Podjela grada 50
3. Kuće u mjestu 50
4. Kućni red 52
5. Ljudski red 54
6. Građanski običaji 55
7. Sapun i krušna peć 58
8. Pravni običaji 58
9. Vatrogasna služba 60
10. Drugi obrti i trgovina 61

III. NARODNI ŽIVOT 64

Ljudi i naselja Kreševa i okolice 67

A. Materijalna kultura 70

1. Odjeća i obuća 71
2. Težački poslovi 83

Strana

3. Težakovo oruđe 87
4. Ograda i ogrijev 90
5. Prolazi i putevi 90
6. Rad oko drvenoga uglja — Narodni nazivi 91
7. Sepeti — krošnje i drvene kutije . . . 94
8. Nuzgredni težački poslovi 95
9. Čobanski posao 98
10. Mlin 99
11. Stupa 100
12. Tkanje i predenje 101
13. Nakit i češljanje 102
14. Šivanje 103
15. Stakla 103
16. Lov i ribarstvo 103

B. Socijalna kultura

1. Kućni život 106
2. Svagdanji običaji — adeti 107
3. Pravni odnosi 107
4. Svečani dani 109
5. Porod 112
6. Svadbeni običaji 113
7. Pokop ili ukop 122
8. Muslimanski narodni običaji 124
9. Vjerski narodni običaji 125

C. Duhovna kultura

1. Jezik, govor 127
2. Glazba, pjesma i kolo 128
3. Vez i ukras 130
4. Narodne igre 130
5. Priče, kazavice i pitalice 131
6. Narodno znanje 132
7. Narodno vjerovanje 133

Tumač nekih stranih riječi 135
Popis priloženih slika 139

DOSAD SU U

MALOJ KNJIŽNICI MATICE HRVATSKE

IZAŠLA OVA DJELA:

Prvo kolo

1. *Franjo Pavešić:* »Suvremeni žurnalizam i javno mišljenje«.
2. *Dr. Franjo Bučar:* Eugen Kvaternik, »Promemorija princu Jeromeu Napoleonu«.
3. *Dr. Mile Starčević:* »Dr. Ante Starčević i Srbi«.
4. *Tomislav Prpić:* »Hrvatski književni regionalizam«.
5. *Dr. Ivo Hergešić:* »Hrvatske novine i časopisi do 1848.«
6. *Ernest Bauer:* »Današnja Njemačka«.

Cijelo kolo rasprodano.

Drugo kolo

7. *Z. Milković i Fr. Vrtar:* »Život i tvar«.
8. *Ljubo Babić:* »Pod italskim nebom«.
9. *Dr. Vinko Krišković:* »U svijetu paradoksa«. Prvi ogledi.
10. *Viktor Živić:* »Na pragu hrvatskog Orijenta«.
11. *Bare Poparić:* »Borba Hrvata za Jadran«.
12. *Vilko Rieger:* »Kolektivizacija poljoprivrede u Sovjetskoj Rusiji«.

Cijelo kolo rasprodano.

Treće kolo

13. *Dr. Vinko Krišković:* »U svijetu paradoksa«. Drugi ogledi.
14. *Dr. Julije Makanac:* »Marksistička filozofija prirode«.
15. *Filip Lukas:* »Hrvatska narodna samobitnost«.
16. *Ivan Manzoni:* »Mirovni ugovori«.
17. *Dr. Ferdo Šišić:* »Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine«.
18. *Dr. Aleks. Grabianski:* »Sinteza povijesti Poljske«.
19. *Dr. Milovan Gavazzi:* »Godina dana hrvatskih narodnih običaja« I.

Cijelo kolo rasprodano.

Četvrto kolo

20. *Dr. Milovan Gavazzi:* »Godina dana hrvatskih narodnih običaja« II.
21. *Dr. Julije Makanec:* »O podrijetlu i smislu države«.
22. *Dr. Antun Dabinović:* »Narodni preporod Italije« I. 1815.—1849.
23. *Dr. Antun Dabinović:* »Narodni preporod Italije« II. 1849.—1870.
24. *Marko Perojević:* »Ninski biskupi«.

Cijelo kolo rasprodano.

Izvanredno izdanje četvrtog kola:

21. a *Dr. Vinko Krišković:* »Svjetska kolonijalna politika«.

Peto kolo

25. *Dr. Ernest Bauer:* »Štampa evropskih velevlasti i Amerike« .
26. *Vilko Rieger:* »Održanje seljačkog gospodarstva«.
27. *Dr. Vinko Krišković:* »Na izmaku ove naše demokracije«.
28. *Dr. Jaroslav Šidak:* »Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni«.
29. *Dr. Antun Dabinović:* »Otkada postoji kmetstvo«.
30. *Dr. Božidar Širola:* »Hrvatska narodna glazba«.

Izvanredno izdanje petog kola:

29. a *Dr. Petar Guberina* i *Dr. Kruno Krstić:* »Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika«.

Šesto kolo

31. *Dr. Rudolf Horvat:* »Lika i Krbava«, I. sv.
32. *Dr. Rudolf Horvat:* »Lika i Krkaba«, II. sv.
33. *Karlo Häusler:* »Uspomene na A. G. Matoša«.
34. *Vatroslav Murvar:* »Na izvorima neistina«, I.
35. *Vatroslav Murvar:* »Na izvorima neistina«, II.
36. *Augustin Kristić:* »Kreševo«.

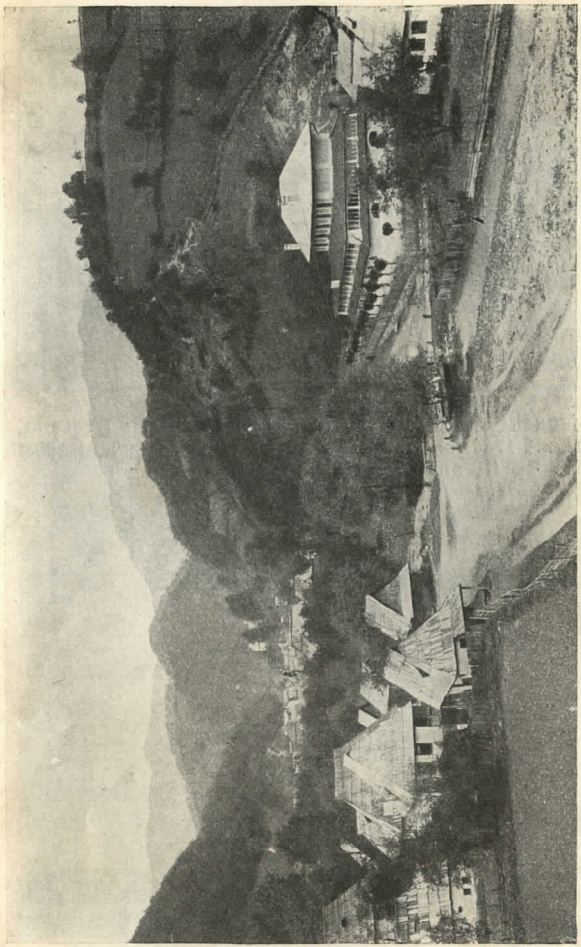

Ulaz u Kreševo.

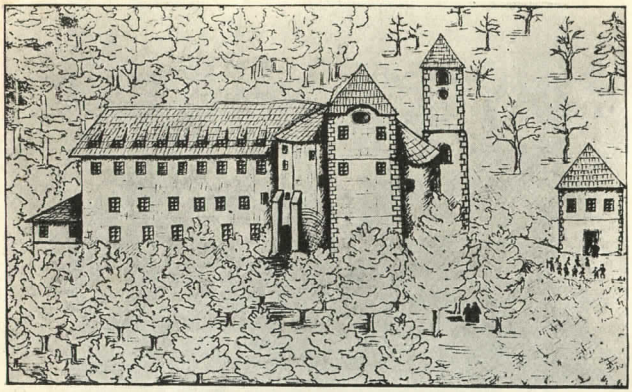

Franjevački samostan, crkva i pučka škola u Kreševu, sagrađeni 1768. po domaćim majstorima, porušeni 1898. prilikom gradnje novog samostana.

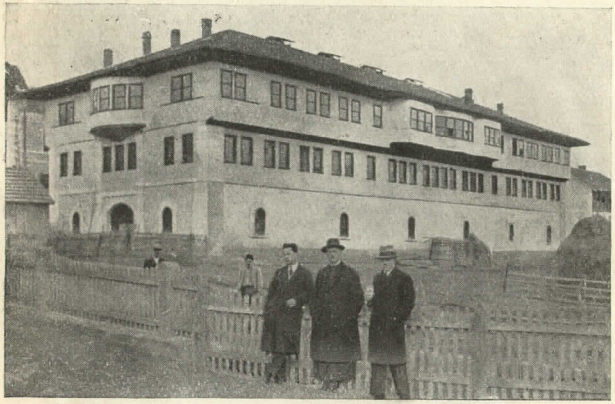

Veliki »han« u Kiseljaku u bosanskom stilu — najveća privatna zgrada 19. stoljeća u Bosni.

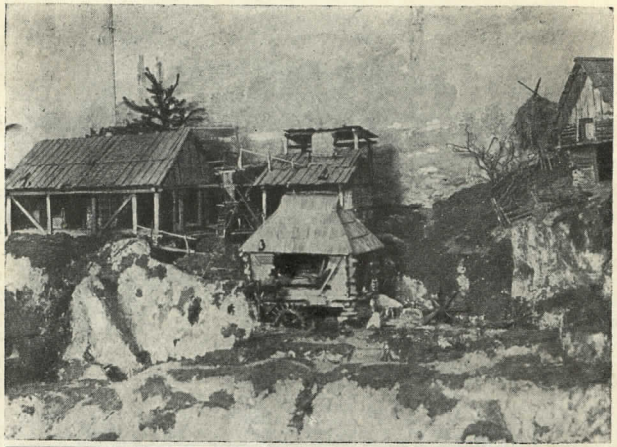

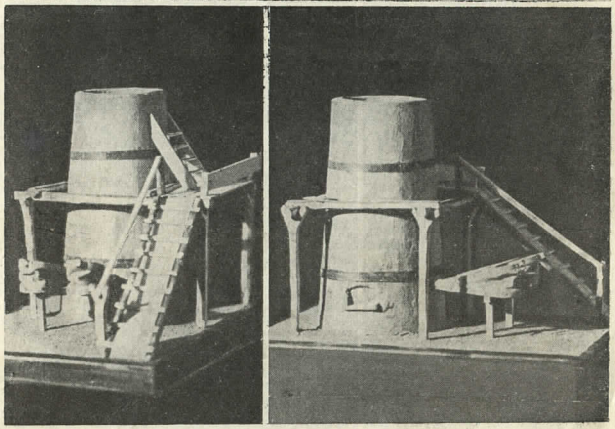

1.) Majdan. 2.) Rudnica. 3.) Stupa.
(Hrv. zem. muz. — Sarajevo)

Kreševska rudnica sa strane.

Kreševska rudnica sa pročelja

(Modeli Hrv. zem. muz. — Sarajevo)

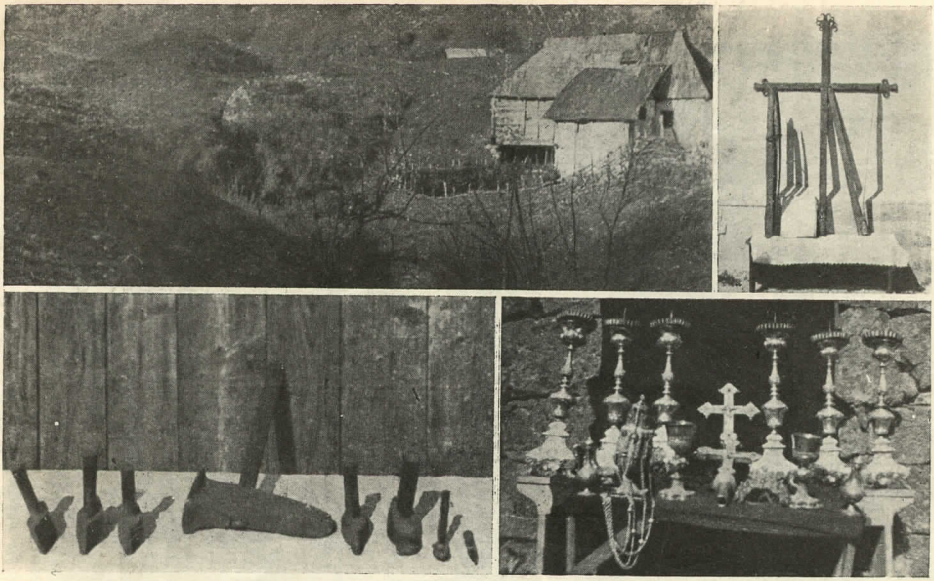

Ogromna gomila »troske« iza jedne »rudnice« i »majdana« u Kreševskom Polju. Dva komada željeznih okova od »esnafskih svijeća« iz Kreševa. — Otucački alat. Svijećnjaci — »čiraci«, dva križa, kadionik, dva kaleža i posudice za vodu — rad kreševskih zlatara kujundžija iz XVIII. st.

Zadružna kuća na selu u tri dijela (1 = Cardak). — Seljačka kuća sa mljekarom (1) (mljèkâr = prostor za spremu mlijeka). — Hâr (1) i hambar (2) na selu. — Sijenska kola.

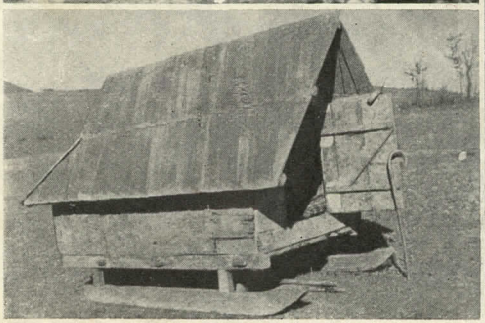

Pojata sa okruglim krovom u prednjem dijelu. — Čobanska koliba.

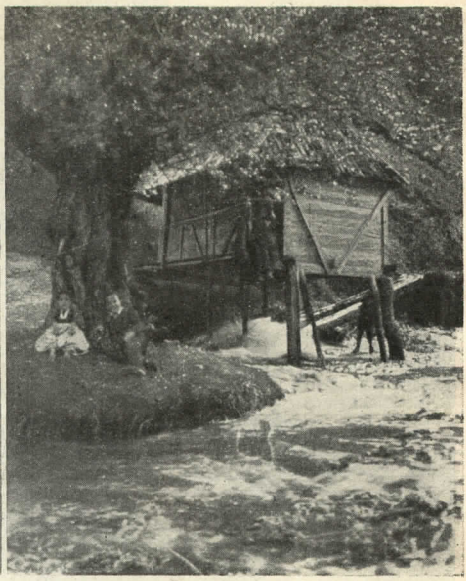

Najstariji mlin u Kresevu — »od pamtivijeka«.

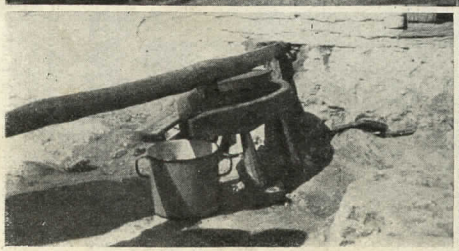

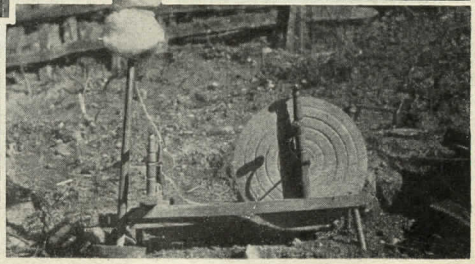

Mlin u selu Lepenici. – U stilu bosanske gradske kuće — župski stan na Banbrdu. Torkula — preša za voće. — Preslica ili čekrklija.

Mato Kristić, zadnji kovač-otucač iz otomanske Bosne, umro u 90. godini, 1940. Ženska »pamuklija« i muški »opeti rukavi«. Baba Ranka Momčinović, koja je zadnja nosila »kapu hrvatku« — umrla u 102. godini (1934.); nošnja: svileni koparan i dimije. — »Hrvatka« iz Bosne.

Odjeća Kreševa i okolice. (Vidi popis slika.)

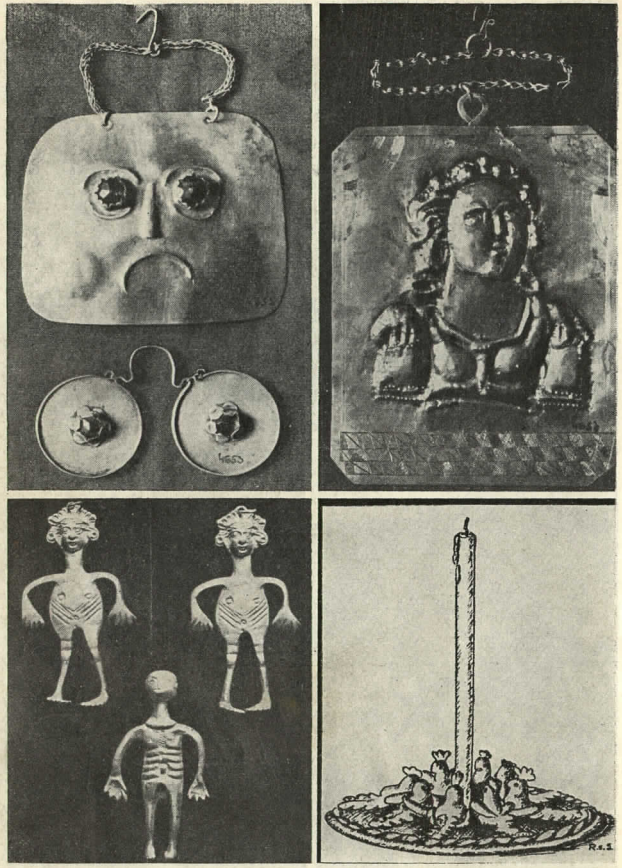

Zavjetni dar crkvi, od srebra, iz Kreševa — zavjet za povraćeni vid. — Zavjetni dar. — Tri zavjetna dara za porod. (Sve u franjevačkoj crkvi u Kreševu). — Krsnica iz Kreševa.

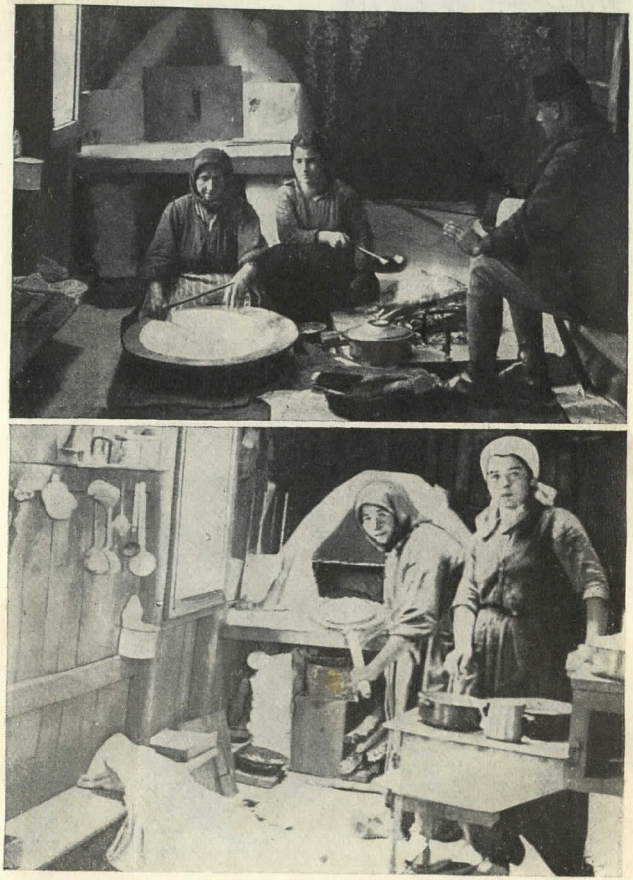

Kreševka »pitu razvija«. Krušna peć u Kreševu.

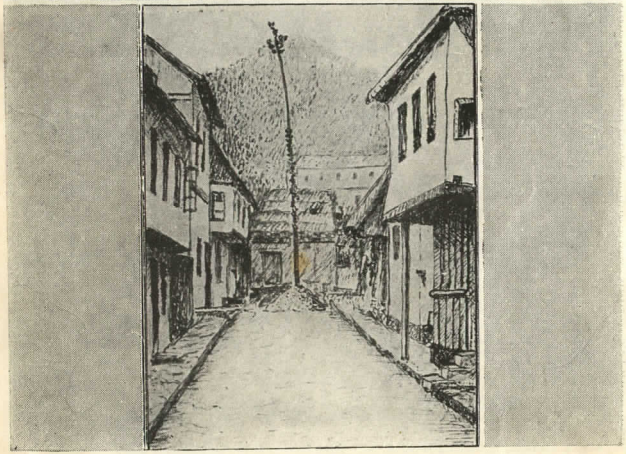

Mijo i Ibrahim igraju »dame« u Kreševu.
Usađeno drvo na Ivanj-dan — »Barjak« u Kreševu.